

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства
та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: ЗЕМСЬКА РЕФОРМА В ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИВЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Виконав:
Давиденко Дмитро Віталійович
Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)
Освітня програма: Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
доцент Гриценко А. П.

Допущено до захисту
"___" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «___» _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

_____
_____

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Глухів 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 РОКУ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ	3
1.1. Загальний огляд історіографії та джерельної бази з теми	8
1.2. Аналіз джерельної бази історії земської реформи в Глухівському повіті Чернігівської губернії другої половини ХІХ ст.	16
РОЗДІЛ 2. ЗЕМСЬКА РЕФОРМА В ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ	27
2.1. Роль земської реформи в розвитку суспільства другої половини ХІХ століття.....	27
2.2. Земська реформа 1864 року та її наслідки для Глухівського повіту.....	32
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ ТА ПОЗАШКІЛЬНІЙ РОБОТІ	41
3.1. Методичні рекомендації для вивчення питання про земську реформу в Глухівському повіті в шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності школярів	41
3.2. Аналіз уроку з історії України для 9-го класу на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років»	58
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. У наш час молода Українська держава потребує реформування органів місцевої влади. Основою для створення самоврядування може стати досвід земських установ, які діяли в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX століть. Історія земського самоврядування, зокрема Земська реформа 1864 р., свідчить про те, що питання, які вимагали теоретичного осмислення щодо організації місцевого самоврядування в минулому, не втратили своєї актуальності і сьогодні. У зв'язку з цим історичний досвід діяльності земств набуває особливої значущості. Для того, щоб уникнути повторення помилок минулого, необхідне детальне вивчення проведених у другій половині XIX ст. земських реформ.

Питання, пов'язані з проведенням реформ у кінці XX століття в Україні, були предметом дослідження як істориків, так і юристів. Історична наука накопичила велику кількість наукових праць, які присвячені реформам. Питанням реформування в Україні в цілому та земської реформи зокрема в свої дослідженнях приділяли увагу дореволюційні дослідники: О. Чернишов, А. Лосицький, Б. Книпович, А. Кауфман; пізнішого часу: О. Погребінський, М. Карпов, М. Яворський, Ф. Лось, Л. Іванов. С. Дубровський; сучасні українські дослідники: О. Реєнт, В. Майстренко, В. Бочарова та інші.

Зважаючи на кількість історичних досліджень, присвячених питанню земської реформи, переконуємося, що це питання було предметом дослідження багатьох вчених різних часів. Проте низка аспектів в історії земської реформи не одержала належного і обґрунтованого висвітлення.

Слід зауважити, що розкриття і характеристика земських реформ 60 – 70-х років XIX століття в Чернігівській губернії має неабияке значення при вивченні історії держави і права України. Вивчення цієї проблеми в курсі

історії держави і права України на сучасному етапі актуальне в кількох напрямках.

По-перше, реформаторський курс Олександра II відносно місцевого управління стосувався й України. У цьому плані актуальність роботи вбачається у більш глибокому вивченні історії держави і права України, що дає змогу більш змістовно проаналізувати історію українських земель під владою Російської імперії в другій половині XIX століття.

По-друге, актуальність нашої роботи вбачається також в можливості не тільки дослідити процес реформ, а й взяти певні досягнення і здобутки міської і земської реформ в Чернігівській губернії, зокрема у Глухівському повіті, при розбудові правових підвалин суверенної України та, базуючись на досвіді попередніх поколінь, уникнути помилок і розчарувань у сьогоденні.

По-третє, глибоке вивчення історії українського народу на будь-якому етапі його існування спонукає теперішнє і майбутнє покоління до поваги, любові і наслідування найкращих здобутків рідної нації.

Все вищевикреслене дає можливість стверджувати, що розкриття проблеми проведення земської та міської реформ в Чернігівській губернії, зокрема у Глухівському повіті, є актуальним, потрібним і необхідним при вивченні історії держави і права України.

Мета магістерської роботи – комплексне дослідження сутності та наслідків земської реформи в Глухівському повіті та особливостей її вивчення в шкільному курсі історії України.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання** магістерської роботи:

- здійснити загальний огляд історіографії та джерельної бази з теми дослідження;
- проаналізувати джерельну базу історії земської реформи в Глухівському повіті Чернігівської губернії другої половини XIX ст.;
- з'ясувати роль земської реформи в розвитку суспільства другої половини XIX століття;

- охарактеризувати земську реформу 1864 року та визначити її наслідки для Глухівського повіту;

- розробити методичні рекомендації щодо вивчення сутності та наслідків земської реформи в Глухівському повіті у шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності школярів;

- проаналізувати урок з історії України для 9-го класу на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років».

Об'єктом дослідження виступає роль земської реформи у перебудові державного життя на місцевому рівні (Глухівський повіт).

Предметом дослідження є законодавча база земської та міської реформ у Чернігівській губернії другої половини ХІХ століття.

Методи дослідження. Під час написання магістерської роботи були використані такі методи: аналіз і синтез наукових положень, історико-хронологічний, історико-порівняльний, описовий, статистичний методи.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає у тому, що вперше було комплексно проаналізовано сутність та наслідки земської реформи в Глухівському повіті, а також особливості її вивчення в шкільному курсі історії України; введено до наукового обігу низку матеріалів із періодичного земського видання «Журналы Глуховского уездного земского собрания...» (1865 р., 1868 р., 1871 р., 1872 р., 1874 р., 1876 р., 1877 р., 1878 р., 1897 р.).

Теоретичну значущість роботи полягає в уточненні теоретичних засад дослідження сутності та наслідків земської реформи в Глухівському повіті, а також особливостей її вивчення в шкільному курсі історії України; у синтезі джерел, присвячених реформаторській діяльності царизму в галузі місцевого управління.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що матеріали магістерського дослідження з проблемних питань історії держави і права України другої половини ХІХ століття можуть бути використані в освітньому процесі ЗЗСО на уроках історії України у 9-х класах, під час розроблення

методичних посібників для вчителів та проходження педагогічної практики в школі.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи відображені у формі доповідей на науково-практичних конференціях різних рівнів, на щорічних звітних наукових конференціях молодих учених Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (XII Міжнародній інтернет-конференції молодих вчених та студентів “Глухівські наукові читання – 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук», II Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування” (28 листопада 2023 р.)).

Публікації. Основні положення і висновки магістерської роботи відображені у двох публікаціях з тематики ролі земських шкіл Глухівського повіту Чернігівської губернії у розвитку початкової народної освіти (2023).

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків.

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь вивчення проблеми, визначені мета, об’єкт, предмет, завдання, представлені методи дослідження, наукова новизна, теоретична і практична значущість, шляхи апробації результатів дослідження, структура роботи.

У **першому розділі** здійснено загальний огляд історіографії та джерельної бази з теми дослідження; проаналізовано джерельну базу історії земської реформи в Глухівському повіті Чернігівської губернії другої половини XIX ст.

У **другому розділі** з’ясовано роль земської реформи в розвитку суспільства другої половини XIX століття; охарактеризовано земську реформу 1864 року та визначено її наслідки для Глухівського повіту.

У **третьому розділі** розроблено методичні рекомендації щодо

вивчення сутності та наслідків земської реформи в Глухівському повіті у шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності школярів; проаналізовано урок з історії України для 9-го класу на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років».

У **висновках** сформульовано результати проведеного дослідження, що фіксують досягнення поставленої мети і завдань.

Список використаної літератури нараховує 99 найменувань.

Загальний обсяг наукової роботи – 113 сторінок, із них – 71 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 РОКУ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ

1.1. Загальний огляд історіографії та джерельної бази з теми

Реформи, проведені в період 1860-1880-х років, кардинально змінили життя населення українських територій, які входили до складу імперії Романових. Незважаючи на те, що вони були запізнілими, неповними та непослідовними, загалом вони відкрили шлях Україні до ринкової економіки та забезпечили більш доступні можливості освіти та медицини для українського населення. Ці реформи також сприяли розвитку принципів громадянського суспільства на українських теренах.

Оскільки основна частина населення проживала в селах та повітових містечках, результати земської реформи 1864 року мали особливе значення для українських губерній.

Історія повітових органів земського самоврядування широко вивчена в науковій, науково-популярній та публіцистичній літературі. Фахівці вважають, що історіографію періоду з середини 1860-х до середини 1990-х років можна розділити на чотири періоди: 1) 1860-і роки – 1917; 2) 1918 – початок 1960-х років; 3) з початку 1960-х років – до початку 1990-х років; 4) з 1991 року – до наших днів. Кожен із цих періодів мав свої специфічні риси, обумовлені соціально-політичними чинниками. Наприклад, історіографія дорадянського періоду характеризувалася різноманітністю громадсько-політичних течій і багатоплановим підходом до оцінок ролі земств, що відображало широкий спектр думок авторів на практичні потреби як діяльності земств, так і країни в цілому [60, с.7].

У період з 1860-х до 1870-х років з'явилися фундаментальні праці таких авторів, як О.І. Васильчикова, В.М. Лешкова, О.О. Головачова та В.П. Безобразова та інших. Найзначущим внеском у цю галузь була тритомна монографія О.І. Васильчикова.

Олександр Іванович Васильчиков в своїй дослідницькій роботі провів порівняльний аналіз систем місцевого самоврядування в Росії, Англії, Франції та Прусії [6]. В його дослідженні, а також у публікаціях В.М. Лешкова, використовувалася слов'янофільська теорія самотності історичного процесу, яка ідеалізувала слов'янську общину і пояснювала суспільні відносини в Росії як позакласові.

Перші спроби критики закону про земські установи з погляду дворянської ліберальної опозиції здійснив Олександр Олександрович Головачов у своїх полемічних нарисах, де він вказував на відсутність загальних принципів державних перетворень.

Академік Володимир Павлович Безобразов висловив протилежну думку, вбачаючи єдиний шлях процвітання земства в його об'єднанні з державним керівництвом. Він розглядав самостійність місцевих органів як головний недолік земств [4].

Подальший розвиток досліджень із діяльності земств відбувся наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Роботи О.Д. Градовського та М.Н. Коркунова, які відстоювали теорію самоврядування та розглядали земські установи як державні органи влади, що відповідали за певні галузі місцевого господарства, є показовими у цьому контексті.

Активні земські та політичні діячі 1860-х років, такі як І.П. Білоконський, Б.Б. Веселовський, М.І. Іорданський та інші, в своїх працях яскраво висвітлили конкретні питання земства та потреби місцевого самоврядування. Особливо важливий внесок у вивченні земської реформи 1864 року належить Б.Б. Веселовському, який науково обґрунтував ідею про безумовну прогресивність земств.

Інший вчений, І.П. Білоконський, звертав увагу на роль безстанової, позакласової інтелігенції, яка послідовно виступала за зміцнення ролі земств як органів місцевого самоврядування. Важливим елементом його аналізу було підкреслення ролі статистів, які активно взаємодіяли з народом, забезпечуючи земства конкретною інформацією з місць [69].

Неодмінною рисою буржуазної історіографії, особливо початку ХХ століття, стало критичне ставлення до антидемократичного характеру земської реформи та діяльності земств. Наприклад, історик О.О. Корнілов, приписавши земству демократичний характер, відповідав політичним інтересам російської буржуазії. Вона розглядала земства як інструмент для здійснення економічної політики, засіб тиску на уряд та органи, а також засіб відволікання народу від революційного руху [48].

У працях видатного земського діяча та редактора газети "Земство" В.Ю. Скалона, а також О.І. Васильчикова і Н.О. Корфа висловлювалася ідея, що земства та держава – це дві різні юридичні особи, проте держава має право на потужну владу та контроль над діяльністю земств. Згодом С.Ю. Вітте доводив, що одночасне існування земств і самодержавства призводить до неодмінних конфліктів. Ліберальні автори, такі як М.П. Драгоманов та І.П. Белоконський, активно виступали за розширення компетенції земств.

У другій половині 1990-х років певні аспекти історіографії земства стали предметом досліджень у дисертаціях. Наприклад, О.М. Верещагін вивчав досвід аналізу земського самоврядування російськими лібералами, проаналізувавши концепції самоврядування, представлені ліберальною думкою. Проте слід відзначити, що дослідження зосереджене на загальному аналізі історіографії самоврядування в цілому, а не на реформі 1864 року. Отже, немає жодної роботи, присвяченої виключно історіографії цієї реформи. Більшість досліджень зосереджена на оцінці різних аспектів земського самоврядування загалом. Деякі аспекти, такі як погляди самих земців на реформу, вплив оцінки різних груп одна на одну та оцінка громадсько-політичної сутності земств, залишаються поза увагою дослідників.

У своєму дослідженні автор ставив за мету аналіз поглядів представників різних соціальних груп російського суспільства у період після радянської ери, спробу вивчення взаємодії поглядів на реформу 1864 року

між науковцями, політичними діячами та самими земцями, а також розкриття особливостей цього періоду в історіографії земства.

Земське Положення 1864 року виступило важливим етапом у встановленні земського самоврядування. Тому не дивно, що всі дослідники земського питання до 1890 року звертали увагу на цей законодавчий акт. Літературу, присвячену цьому питанню після реформи, можна класифікувати на три групи: праці представників різних політичних течій, які оцінювали реформу відповідно до своїх політичних поглядів; праці юристів і вчених, що розглядали реформу з юридичного погляду, часто порівнюючи з іноземним законодавством; нарешті праці самих земців.

Політичні сили давали різні оцінки земській реформі. Представники урядових сил розглядали реформу як позитивне явище. Проаналізувавши праці Л. Деліса, О. Вертеловського, Є.Г. Валицького та державні видання, можна зазначити, що вони висловлювали піднесені оцінки генію царя, розглядали реформу 1864 року як закон, що став основою для раціонального розвитку місцевого господарства. З їхнього погляду, реформа покладала край колишній несистемності, встановлюючи систему реальності і вірогідності, необхідну для успішного розвитку майнових відносин. Вони вважали, що земська реформа сприятиме єднанню царя, адміністрації та народу [7].

Ліберали спочатку висловлювали дуже позитивне ставлення до реформи. Сам факт її проведення породжував у них сподівання на можливу демократизацію державного устрою, і вони були готові прийняти деякі недоліки закону в надії, що їх виправлять. Наприклад, К.Д. Кавелін, виправдовуючи обмеженість реформи, висловлював думку, що "Земською реформою зроблене все, що потрібно, і більше робити не слід", вважаючи нові земські установи "зразковими" в організаційному плані [95].

Інші ліберальні діячі, такі як Д.О. Мілютін та О.І. Кошелев, також початково підтримували земську реформу, вважаючи, що введення самоврядування змінить систему управління країною. Однак вони одночасно вказували на недоліки існуючої системи. Наприклад, Ф.Ф. Крузе зазначав,

що хоча нововведення виникло через недоліки попереднього управлінського порядку, сама реформа передала його виконання тій самій системі, яка визнавалася неефективною, "руками, визнаними неспроможними, вводити те, що повинно буде їх замінити" [40, с. 23].

Ліберальна думка того часу критикувала не суть реформи, а методи її впровадження. Проте з часом деякі ліберали, особливо ті, хто працював у земстві, змінювали свої погляди під впливом досвіду роботи у цих установах та політики уряду, спрямованої на обмеження прав самоврядування.

Одним із головних недоліків, на який вказували, була недосконалість законодавства, яке регулювало межі діяльності та компетенцію земств. Зокрема, вони вказували на те, що Положення 1864 року визначало установи для вирішення питань, що стосуються земського майна від імені уряду, а не для врахування потреб та інтересів місцевого населення [14].

О.А. Головачев додавав, що реформу земства не можна вважати повноцінною реформою самоврядування, оскільки діяльність земств є значно обмеженою, і вони не мають виконавчої влади. Його прихильники закликали до подальшого розвитку законодавства в більш ліберальному ключі, переконані, що земська реформа не є завершеним етапом історії, а має значний потенціал для творчого вдосконалення.

Зміна у підході до земської реформи пояснюється кількома факторами. По-перше, набувся досвіду роботи земств, що показав недоліки закону ліберальним колам. Оскільки багато ліберальних авторів брали участь у земській діяльності, вони особисто пізнали недоліки системи. По-друге, розвиток країни стимулював обговорення нових історичних питань, зокрема, лібералізації суспільства.

З кінця 1890-х років земська реформа 1864 року стала розглядатись ліберальними авторами як історичний явище, оцінюючи його результати і порівнюючи з реформою 1890 року [15].

Активна реакція громадськості на реформу 1890 року, процес соціально-політичної диференціації істориків також сприяли цьому. Ліберальні історики та публіцисти 1900-х років, такі як О.О. Кізеветтер, К.Одарченко, С.М. Ігумнов, М.М. Авінов, наголошували на об'єктивних історичних умовах реформи 1864 року та вказували, що вже під час введення земських установ виявились всі протиріччя, які у подальшому ускладнювали роботу земств і призвели до контрреформи 1890 року [19].

Отже, на підставі досвіду роботи земств більшість лібералів критикували ті положення, які не узгоджувалися з їхніми уявленнями про істинне самоврядування. Водночас вони загалом позитивно оцінювали сам факт реформи та вимагали вдосконалення законодавства в більш ліберальному напрямку.

З іншого боку, хоча з деякою різницею у поглядах, введення земства отримало оцінку представників радикальних сил. Демократи та народники вважали, що існуючий у країні лад з усіма його реформами не здатний забезпечити Росії належного прогресивного розвитку. Таким чином, їхня оцінка земської реформи переважно мала негативний відтінок, оскільки положення 1864 року, на їхню думку, не відповідало концепції справжнього самоврядування.

О. І. Герцен писав, що земське Положення «зшито з французького лахміття на живу нитку» [20, с. 68], М.П. Огарьов підкреслював, що Положення 1864 р., хоч і скопійовано з французького законодавства, але на відміну від останнього дуже заплутане – в ньому «не має жодної статті, до якої не можна знайти статтю, що її скасовує» [21, с. 153]. Але на відміну від О.І. Герцена, М.П. Огарьов знаходив і деякі позитивні сторони в земському Положенні 1864 р., зокрема те, що земство може обумовити в суспільстві необхідність виборів. Тому він закликав не ігнорувати земство, а йти в нього [20].

У 1870-80-х роках представники радикальних груп дещо змінили свою оцінку земської реформи. Цю зміну спричинили різноманітні соціальні

трансформації, такі як розпад селянської громади і поява нових соціальних прошарків населення, а також зміна характеру селянського руху. Це співпадає з етапом "ходіння в народ". Інтелігентська молодь розглядала роботу в земських установах, наприклад, у ролі вчителів, лікарів, статистів як засіб служіння народу. У цьому контексті навіть представники радикальних груп не могли не відзначити, що земська реформа відкривала можливість впливу на маси.

Один із провідних народницьких діячів, П. Л. Лавров, вказував на те, що земська реформа могла відігравати певну роль у підготовці людей, які мали б новаторське мислення і здатні в майбутньому вести за собою народні маси, проте при цьому зазначав, що існуюча самодержавна система зводить цю можливість нанівець [21].

Носії поглядів, що межували з соціал-демократичними, наприклад, М. Слобожанін (Є.Д. Максимов) та К.О. Пажитнов, при оцінці реформи зазначали, що її введення передусім відбулося як вияв конституційних тенденцій у суспільстві і воно не могло задовольнити не тільки демократично, але й ліберально налаштовану частину дворянської опозиції, оскільки дозволяло, завдяки розмитим межам компетенції, обмежувати їх. Отже, така реформа не могла задовольнити суспільство, що виявилось у невдоволенні широких верств населення. Проте вони визнавали певне позитивне значення і вважали, що земське Положення можна і слід змінювати на демократичних засадах, зокрема щодо надання земству виконавчої влади [22].

Найповніше погляди представників радикальної думки на земську реформу висловив В.І. Ленін. Лідер соціал-демократів В.І. Ульянов (Ленін) виражав сумніви щодо політичного майбутнього земств, але водночас закликав використовувати їхню політичну активність у революційних цілях і віддавав належне практичній діяльності земств.

У період з 1918 р. до початку 1960-х років основна увага до земської проблематики була приділена у закордонних працях таких авторів, як

С.Ю. Вітта, П.Ю. Мілюкова, О.О. Кізеветтера, І.І. Петрункевича та інших. У радянський період було використано єдину наукову концепцію та однотипний метод аналізу земської реформи. Оцінка земств значною мірою підпорядковувалася ідеологічним настановам, розглядаючи їх як другорядний чинник у житті держави.

З "відлигою" 1960-х років відбувся подальший розвиток історичної науки, у тому числі й проблематики земств.

Важливим у розумінні інституту земств було оцінювання схеми дослідження та методики комплексного вивчення. Відзначимо значний внесок у цю галузь досліджень В.Й. Борисенка, Н.М. Пірумової, К.Ф. Шаццило, А.С. Маскіної, Л.Є. Лаптева, А.К. Волощенко, Ф.О. Петрова, П.І. Шльоміна, Є.Г. Корнілова.

З кінця 1980-х років, коли настали значущі зміни в історичному світогляді, історія земств стала предметом широких досліджень російських та українських вчених. Українська наукова спільнота отримала праці А.М. Катренка, що послужили продовженням його попередніх наукових досягнень [45].

З утворенням незалежних держав була розірвана монополія на єдиний офіційний методологічний підхід у історичних дослідженнях, що створило можливість для різноманітності поглядів. Українські історики, що вивчали земства, вперше визнали себе самостійною науковою групою, оскільки раніше українська історіографія переважно слідувала загальній лінії російської (радянської) історіографії. Також з'явилися дослідження, що стосувалися функціонування окремих земств в Україні.

Загальною є тенденція вітчизняних істориків дослідження національних особливостей земств українських губерній, а також визначення внеску земств у розвиток національної культури та національне відродження. Великий внесок у дослідження цієї тематики зробили вчені, такі як О.Н. Ярмиш, А.М. Катренко, А.І. Лохматова, Р.Л. Гавриш, А.М. Гуз, Л.В. Корж, Л.В. Курченко, Т.Я. Лобас.

Незважаючи на активний інтерес до вивчення діяльності земських установ в Україні, історикам залишається значний простір для наукових пошуків у плані конкретизації та локалізації даної тематики в межах колишніх губерній.

Джерельна база дослідження включає комплекс архівних та друкованих матеріалів, розташованих в архівних сховищах та бібліотеках України, зокрема: Положення про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 року, циркуляри, розпорядження до нього та інші документи, що зберігаються в архівах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (УДІАК), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), а також у фонда Національного заповідника "Глухів". Також використовуються численні земські доповіді, постанови, стенограми, журнали земських чергових зборів, доповіді чергових та надзвичайних сесій повітових зібрань земських гласних, звіти повітових земських зборів, довідкові, статистичні видання, збірки документів, регіональні земські збірники Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Сумської обласної наукової універсальної бібліотеки, матеріали земської періодичної преси, яка виходила на території Глухівського повіту Чернігівської губернії у другій половині XIX ст.

Найбільш цінним та інформаційно багатим в контексті магістерського дослідження є періодичне видання "Журналы Глуховского уездного земского собрания..." (1865 р., 1868 р., 1871 р., 1872 р., 1874 р., 1876 р., 1877 р., 1878 р., 1897 р.). Матеріали, що містяться у періодиці різних років, дозволяють більш глибоко дослідити роль земської реформи 1864 року в розвитку суспільства другої половини XIX століття та її наслідки для Глухівського повіту.

Отже, наявна історіографія та джерельна база дослідження є достатньою та різнобічною для ретельного розкриття теми кваліфікаційної роботи.

1.2. Аналіз історичних документів про земську реформу в Глухівському повіті Чернігівської губернії II половини XIX ст.

Згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р., князь С. П. Голіцин, губернатор Чернігівської області, 7 липня 1864 р. провів засідання щойно утвореного Чернігівського тимчасового губернського комітету, який був створений для вирішення місцевих питань, пов'язаних із впровадженням Положення про земські установи. До його складу увійшли віце-губернатор П. А. Шатохін, представник дворянства І. М. Дурново, губернський прокурор В. І. Баршевський, голова казенної палати В. Ф. Тілена, а також члени губернського комітету з селянських справ: В. Д. Дунін-Борковський, М. О. Миклашевський, О. С. Сорокін, К. Є. Троцина, О. І. Ханенко. Під час першого засідання було прийнято рішення звернутися до керівників повітів із клопотанням: негайно створити тимчасові повітові комісії під їхнім керівництвом. Ці комісії мали включати мирowego посередника, обраного повітовим з'їздом, повітового справника, поліцмейстера, представника відомства державного майна і міського голови [22].

Губернатор акцентував увагу голів тимчасових повітових комісій на важливості негайного відкриття цих комісій з моменту їх утворення і повідомлення Губернського тимчасового комітету про дату відкриття. Приписи про обов'язок брати участь у створенні та функціонуванні тимчасових повітових комісій були також відправлені головам повітових мирових з'їздів, повітовим справникам, міським головам та керівнику Палати державного майна. Виборче право мали чоловіки, які на момент формування виборчих списків досягли 25 років.

Одночасно був уведений майновий ценз. Щодо виборів земських представників, згідно зі статтею 16 "Положення про земські установи", виборці розподілялися на три курії. У кожному повіті відбувалися окремі

виборчі збори землевласників усіх станів під головуванням повітового предводителя дворянства, міських власників усіх станів під головуванням міського голови та виборщиків від сільських громад під керівництвом мирового посередника.

Термін повноважень земських представників складав три роки. У Чернігівській губернії для повітів Борзенського, Козелецького, Конотопського та Ніжинського встановлювався ценз у 200 десятин, для інших повітів – 250 десятин. Крім того, на з'їзді землевласників повіту мали право брати участь власники нерухомого майна вартістю не менше 15 тис. крб., власники промислових закладів не нижче за таку вартість або ті, чий річний оборот виробництва складав не менше 6 тис. крб. Також право брати участь мали уповноважені від землевласників, які володіли не менше 1/20 встановленого земельного цензу. На міських виборчих зборах мали право голосувати купці, власники фабрик та інших промислових і торговельних підприємств, річний оборот виробництва яких складав не менше 6 тис. крб. Особи, які володіли нерухомістю в місті на суму не менше 3 тис. крб. для міст з населенням понад 10 тис. мешканців або не нижче 1000 крб. для міських поселень із населенням від 2 до 10 тис., а в усіх інших місцевостях – не менше 500 крб. [79, с.105-106].

Збори сільських громад формувалися з виборщиків, яких призначали волосні сходи. Кількість виборщиків повинна була складати не більше третини від загальної кількості осіб, які мали право приймати участь у виборах на волосному сході, та забезпечувати наявності принаймні одного представника від кожної сільської громади. У кожному повіті проводилось декілька виборчих зборів від сільських громад залежно від кількості мирових діляниць. Згідно з додатком до статті 33 «Ведомость о числе гласных, избираемых в земские собрания на первое трехлетие, с открытия земских учреждений, в Черниговской губернии», до 15 повітових земських зібрань губернії мало бути обрано 557 гласних, з них 257 – від землевласників повіту, 111 – від міських власників і 189 – від сільських громад. Кількість

гласних у повітах коливалась від 18 – в Остерському до 60 – в Новозибківському залежно від місцевих умов, особливо вартості землі та нерухомості (додаток А).

Усі тимчасові повітові комісії повинні були вчасно скласти та подати на затвердження до Тимчасового губернського комітету список виборців, які мали право брати участь у зборах повітових землевласників; список осіб, що мали право брати участь у зборах через уповноважених; список міських виборців; інформацію про сільські громади; перелік виборчих діляниць у повіті та кількість гласних, які мали обиратися на кожній діляниці; пропозиції повітової тимчасової комісії, де, коли і в якому порядку мають бути проведені збори дрібних землевласників для обрання уповноважених; заяви та скарги, якщо такі існували [23].

Питання, що виникали під час підготовчих робіт, вирішувалися Тимчасовим губернським комітетом в Міністерстві внутрішніх справ. Наприклад, питання щодо участі козаків у зборах землевласників було позитивно вирішено розпорядженням міністра внутрішніх справ від 8 серпня 1864 року.

За ініціативою міністра внутрішніх справ від 16 жовтня 1864 року, згідно з відгуком міністра народної освіти, було визначено завдання «по открытии в губернии земских собраний, были назначены члены от земства в губернский и уездные училищные советы, согласно 21 ст. Высочайше утвержденного 14 июля 1864 г. «Положения о начальных народных училищах». Відповідне доручення було передано тимчасовим повітовим комісіям.

На засіданні 23 листопада 1864 року, після отримання від 15 тимчасових повітових комісій подань зі списками виборців, Тимчасовий губернський комітет визначив місце і терміни проведення виборчих зібрань у грудні 1864 року – січні 1865 року.

Проте через набір рекрутів, який тривав з 15 січня по 15 лютого 1865 року, під час якого предводителі дворянства повітів мали керувати цим

процесом, міністр внутрішніх справ наказав відкласти відкриття зібрань. Було вирішено провести вибори повітових земських гласних у другій половині лютого – березні 1865 року. За їх результатами в 15 повітах Чернігівської губернії було обрано 557 гласних повітових земських зібрань, зокрема 247 (44,34%) дворян, 89 (15,98%) купців і потомствених громадян, 21 (3,77%) священників, 7 (1,26%) міщан, 117 (21,01%) козаків, 74 (13,28%) селян та 2 (0,36%) колоністи (додаток Б).

Найбільше козаків і селян було обрано до органів місцевого самоврядування в Борзенському та Остерському повітах, в інших повітах переважали дворяни, купці та священники. 21 квітня Чернігівський губернський тимчасовий комітет розпочав розгляд виборчих документів, надісланих із Чернігівського повіту.

21 травня 1865 року були перевірені виборчі листи і затверджені списки гласних, обраних у двох останніх повітах губернії – Новгород-Сіверському і Сосницькому. Також були визначені терміни проведення повітових земських зібрань. Прийнято рішення відкрити повітові земські збори у Борзні 20 червня, у Глухові – 21 червня, у Чернігові – 22 червня, у Городні – 23 червня, у Козельці – 25 червня, у Ніжині – 26 червня, у Кролевці – 27 червня, у Острі – 28 червня, у Конотопі – 30 червня, у Сосниці – 1 липня, у Стародубі – 2 липня, у Новозибкові – 3 липня, у Новгороді-Сіверському – 4 липня, у Суражі – 5 липня і у Мглині – 6 липня. Водночас відкриття губернського земського зібрання було заплановано на другу половину вересня 1865 року [23].

Повідомивши Міністерство внутрішніх справ про це рішення, голова Комітету отримав 23 травня телеграму від міністра, яка мала такий зміст: «К открытию губернского и уездных земских собраний в означенные сроки препятствий не имеется» [22]. Оголошення про терміни відкриття зібрань були опубліковані у губернській пресі. Після успішного виконання своїх обов'язків Чернігівський тимчасовий губернський комітет із дозволу міністра внутрішніх справ припинив своє існування 23 червня 1865 року.

Зауважимо, що весь процес впровадження земських установ в губернії, діяльність Тимчасового комітету, списки обраних гласних, а також журнали засідань перших повітових і губернського земських зібрань були ретельно оприлюднені в газеті "Черниговские губернские ведомости". Відповідно до визначених і затверджених губернатором термінів у червні-липні 1865 року в повітах губернії відбулися повітові земські зібрання. Головним чином на цих зібраннях розглядалися організаційні питання: обиралися голови та члени повітових земських управ, а також губернські земські гласні та члени повітових училищних рад. Голови повітових земських управ були вибрані виключно з дворян, за винятком Глухівського, Кролевецького, Мглинського й Стародубського повітів, де головами стали повітові предводителя дворянства. Кількість членів повітових земських управ варіювалася від трьох до чотирьох. За соціальним станом із 50 обраних членів повітових управ 28 (56%) представляли дворянство, 4 (8%) – купецтво, 1 (2%) – міщанство, 15 (30%) – козацтво і 2 (4%) – селянство (додаток В). Чернігівським губернським земським зібранням на повітових засіданнях було обрано, згідно з встановленими нормами, 93 особи. Серед них було 69 (74,19%) дворян, 10 (10,75%) купців, 1 (1,08%) священник, 9 (9,68%) козаків та 4 (4,3%) селян (додаток Д). На перших повітових зібраннях також визначався бюджет для утримання повітових земських управ та їх керівництва, розроблялися інструкції, встановлювався порядок проведення земських зібрань.

Зарплата членів повітової земської управи, визначена повітовими земськими зібраннями, коливалася в межах від 300 крб. сріблом на рік в Глухівському до 1000 крб. в Ніжинському та Чернігівському повітах. Також відзначалася різноманітністю зарплати голів повітових земських управ – від 300 крб. в Глухівському до 1500 крб. в Новозибківському повіті.

Згідно з циркулярним розпорядженням губернатора на засіданнях усіх повітових земських зібрань обговорювалися питання про збереження та розведення лісів. Практично на всіх повітових земських зібраннях також розглядали клопотання повітового предводителя дворянства Ніжинського

повіту щодо виділення коштів на потреби Ніжинського ліцею князя Безбородька, для ефективного функціонування якого не вистачало 5000 крб. сріблом на рік і який уряд мав намір перетворити на вище реальне училище. Не маючи власних коштів, повітові земські зібрання відмовили в виділенні допомоги Ніжинському ліцею. Проте їхні рішення з цього питання були різноманітні.

Ухвала Глухівського повітового земського зібрання від 23 червня 1865 року була такою: *«выразить сожаление, что в настоящее время земство, не имея еще свободных источников, не может оказать денежного вспомоществования, но готово будет при первой к тому возможности, поддержать средства Лицея, существование которого земство признает полезным и благотворным для нашего края, в особенности теперь, по случаю судебного преобразования»* [29, с. 29].

У той час Конотопське повітове земське зібрання, розглядаючи це питання на засіданні 1 липня того ж року, зазначило: *«Земское Собрание, не вполне разделяя мнения высказанные в упомянутом отношении о пользе, приносимой Нежинским Лицеем, по близости университетов Киевского и Харьковского и имея в виду денежные средства земства обратит на развитие народного образования в самом уезде, не нашло возможным оказывать пособия Нежинскому Лицею»* [76, с. 65].

На повітових земських зібраннях також обговорювалися економічні питання. На засіданні Глухівського повітового земського зібрання 26 червня було розглянуто питання про стан винокуріння в повіті. У доповіді було зазначено: *«Винокурение в Глуховском, равно как и по прочим уездам Малороссии, будучи тесно связано с сельским хозяйством, составляет, так сказать, самую жизненную силу нашего хозяйства, поэтому всякая мера, вредно действующая на винокурение, в то же время убивает сельское хозяйство»* [30, с.172].

Три роки дії Положення від 4 липня 1861 року, на думку доповідача, свідчить, що нова система акцизу завдає шкоди гуральням. Це

підтверджується поступовим закриттям винокурних заводів. Проте варто зауважити, що винокуріння визначається як важливий елемент у ланцюгу господарського життя, оскільки воно дозволяє утримувати велику кількість худоби і угноювати поля, вирощувати значні врожаї цукрових буряків, забезпечуючи сировиною цукрові заводи. Таким чином, земське зібрання зазначило, що воно *«не выполнило бы свой долг, если бы не заявило перед Правительством о необходимости преобразования акцизной системы»* [30, с.172] і прийняло рішення: *«Записку эту представитъ чрез гг. губернских гласных Черниговскому губернскому земскому собранию, имеющему открыться 25 сентября, для общего обсуждения, так как вопрос о винокурении, есть вопрос целой губернии»* [30, с.172].

25 липня 1865 року губернатор оголосив, що Чернігівське губернське земське зібрання буде відкрито 25 вересня того ж року та запросив губернських гласних прибути до Чернігова у цей день. Одночасно були оприлюднені списки обраних губернських гласних від повітів та склад повітових земських управлінь. Завершальним етапом формування земських установ у губернії стало проведення першого Чернігівського губернського земського зібрання, яке відбулося 25 вересня 1865 року в Чернігові в приміщенні Дворянського зібрання за участю 69 губернських гласних та у присутності управляючого державними маєтностями.

Сучасник цих подій, І. І. Петрункевич, відзначав: *«Вчерашние рабовладельцы и рабы, освобожденные от крепостной зависимости, сошлись как равные граждане для разрешения местных хозяйственных и культурных задач»* [73, с. 9]. Він також зауважив: *«В первое губернское земское собрание дворянство послало, можно сказать, цвет своего сословия. Тут были – Галаган, Тарновский, Неплюев, кн. Голицын, Белозерский, Милорадович, Рачинский и много других, составляющих группу кандидатов, готовых взять дело управления губернией в свои руки. Как бы в виде компенсации за освобождение крестьян от крепостного права»* [73, с. 9].

На початку засідання з промовами виступили губернатор князь С. П. Голіцин та губернський представник дворянства І. М. Дурново. Губернатор визначив завдання, що постають перед органами місцевого самоврядування, і зобов'язався підтримувати їх у налагодженні їхньої діяльності. Підсумовуючи свій виступ, С. П. Голіцин зазначив: *«Земское дело, милостивые государи, дело для всех нас новое. Время и опыт должны указать вернейшие к успеху пути. В настоящий же момент этого дела необходима совокупность посильных трудов каждого из нас. В земском деле, как и во всех случаях, мой девиз один и тот же: безусловная во всем откровенность, строгое безпристрастие и полная готовность искреннего, дружного содействия. Позвольте, милостивые государи, рассчитывать на взаимность»* [33, с. 236].

Після того, як гласні прийняли присягу в Спасо-Преображенському соборі та отримали благословення від преосвященного Філарета (Гумілевського), зібрання продовжило свою роботу. На посаду секретаря зібрання було обрано Г. П. Закревського, а О. П. Бакуринський, С. С. Псіол і М. О. Миклашевський стали членами редакційної комісії. Через значну кількість бажаючих бути присутніми на засіданнях, прийнято рішення доступу лише осіб за запрошенням. Також були сформовані дві комісії для підготовки питань, запропонованих губернатором: одна займалася питаннями лісозбереження, а інша – будівництва першої залізничної лінії в губернії.

27 вересня на зібранні був прийнятий кошторис на утримання губернської управи. Було ухвалено рішення обрати голову управи з щорічною оплатою в розмірі 2000 крб. та шістьох членів управи з оплатою 1500 крб. на рік для кожного. Згідно з пропозицією голови зібрання вирішено зайняти під приміщення губернської земської управи *«дом, принадлежащий Приказу общественного призрения, поступивший в ведение земства со всеми принадлежностями и мебелью»* [30, с. 172]. Було виділено 4000 крб. на канцелярію управи та до 1000 крб. на екстраординарні витрати. Того ж дня

були створені три комісії з питань межування, розкладки додаткового збору та винокуріння.

28 вересня відбулися вибори керівного органу губернського земства. Головою управи більшістю голосів (52 проти 21) був обраний великий землевласник Ніжинського повіту К. Є. Троцина, а членами стали полковник князь П. П. Голіцин, титулярний радник В. В. Тарновський, колежський радник І. О. Кобеляцький, губернський секретар К. І. Білозерський, козак М. Н. Гужовський та лікар О. П. Карпінський.

Наступного дня відбулися вибори членів губернської училищної ради, Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії та ревізійної комісії. Членами Чернігівської губернської училищної ради шляхом таємного голосування були обрані К. Є. Троцина та М. О. Миклашевський. Ті ж самі особи одногосно були обрані до Попечительської ради, а Г. П. Галаган, П. І. Богинський, М. В. Філатов, В. Н. Карачевський-Вовк, О. П. Бакуринський та Іг. П. Закревський – до складу ревізійної комісії. Були також розподілені обов'язки та визначено межі компетенції губернського та повітових земств [36, с. 221].

Упродовж кількох наступних днів зібрання ухвалило ряд рішень щодо актуальних питань соціально-економічного розвитку губернії. 30 вересня, враховуючи заяву декількох гласних про поганий урожай та можливий голод, зібрання звернулося до міністра внутрішніх справ із проханням *«предоставить тотчас же в распоряжение Собрания часть продовольственного капитала для удовлетворения настоятельной потребности к предупреждению предстоящего голода»* [32, с. 227].

2 жовтня отримано позитивну відповідь від міністра, і тому зібрання прийняло рішення *«заимствовать 7000 руб. серебром»* і *«представит губернской управе в случае крайней необходимости, если этих денег будет недостаточно, ходатайствовать об отпуске большей суммы»* [32, с. 227].

На засіданні 5 жовтня голова зібрання прочитав «записку» губернських гласних Ніжинського повіту, в якій вони просили губернське земське

зібрання закрити таксаторські класи при Чернігівській чоловічій гімназії і спрямувати 5000 крб. на підтримку Ніжинського ліцею. Після тривалого обговорення питання зібрання більшістю голосів (38 проти 24) відхилило прохання Ніжинського ліцею.

7 жовтня Чернігівське губернське земське зібрання розглянуло доповідь про винокуріння та його негативний вплив на господарський розвиток губернії, викликаний введенням акцизної системи у 1861 році. Це призвело до закриття 78 горілчаних заводів в губернії, зменшення виробництва горілки на 1 млн. відер, втрати робітниками заводів сезонної роботи. У результаті обговорення зібрання прийняло рішення: *«Представить Высшему Правительству ходатайство губернского собрания о пересмотре Положения о питейном сборе, при участии в этом труде заводчиков и торговцев вином в оптовых складах»* [34, с. 243].

8 жовтня губернські гласні визначили напрямок прокладання залізниці через Чернігівську губернію, ухвалили спеціальну інструкцію для губернської управи. Також відповідно до заяви гласного від Борзнянського повіту В. Н. Карачевського-Вовка було прийнято рішення відкрити навчальний заклад у Чернігові для підготовки вчителів сільських шкіл, виділяючи на нього 2800 крб. щорічно.

9 жовтня 1865 р. перше губернське зібрання завершило свою роботу за участі 43 губернських представників. Збори були закриті губернатором, який звернув увагу гласних, що *«по тем из постановлений, состоявшихся в течении настоящих заседаний Ваших, которые подлежат представлению на усмотрение высшего Правительства, сделано будет надлежащее распоряжение, по получении мною представлений от г. губернского предводителя дворянства; равным образом выполнена будет мною, в точности ст. 94 Положения о Земских Учреждениях, в отношении к тем из постановлений Ваших, которые принадлежат к категории исчисленных в ст. 90 Положения. За тем, Губернской Земской Управе остается исполнить те из постановлений, которые не требуют особого утверждения. В этом*

случае, я покорнейше прошу Управу быть вполне уверенною, что она во мне постоянно найдет ревностного и усердного сотрудника» [35, с.265].

Губернське земство підтвердило свою готовність співпрацювати в цьому питанні та виконувати покладені на нього обов'язки, що входять у компетенцію земського самоврядування, такі як місцеві повинності, продовольча справа, утримання шляхів сполучення, освіта, медицина, ветеринарія, підтримка землеробства, торгівлі, промисловості, добробут населення та підтримка осіб, що опинилися в скрутному становищі тощо. Крім того, земство повинно було виділяти кошти на утримання певних місцевих державних установ, таких як в'язниці.

З 2 листопада губернська управа розпочала приймати справи та фінансові активи від таких установ, як «Приказа общественного призрения, Казенной палаты, Особого в земских повинностях присутствия» тощо. Активна підтримка з боку губернатора князя С. П. Голіцина, який керував Чернігівською губернією в період з 1861 р. по 1870 р. і безпосередньо займався організацією земського самоврядування, позитивно вплинула на подальший розвиток земських установ у Чернігівській губернії.

Отже, протягом другої половини 1864–1865 років у Чернігівській губернії були проведені необхідні підготовчі заходи і створені органи місцевого самоврядування – повітові та губернські земські зібрання та їхні виконавчі органи – повітові та губернські земські управи. Ці установи відіграли важливу роль у подальшій історії регіону.

РОЗДІЛ 2. ЗЕМСЬКА РЕФОРМА В ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ

2.1. Роль земської реформи в розвитку суспільства другої половини XIX століття.

У 60-70-х роках XIX століття в Росії влада розпочала впровадження реформ місцевого самоврядування, що мала значний вплив на соціально-економічне і культурне життя українського народу.

У 1864 році було введено «Положення про створення земських установ», згідно з яким в губерніях і повітах створювались виборні органи – земства. Це положення базувалося на принципах всезагального земського представництва, майнового цензу та самостійності, обмеженої господарською діяльністю [24, с. 8].

Такий підхід сприяв підтримці інтересів поміщицького дворянства. Наприклад, представництво у виборчому з'їзді землевласників покладалося на повітового голову дворянства (ст. 27 «Положення про створення земських установ»). Ця відверта перевага для поміщиків мала компенсувати їм втрати, зумовлені позбавленням права управління кріпацьким населенням у 1861 році.

Структура органів земського самоврядування за Законом 1864 р. визначалася наступним чином: повітове земське зібрання обирало земську управу на три роки, до складу якої входило два члени і голова, вона виконувала функції виконавчого органу земського самоврядування (ст. 46 «Положення про створення земських установ»). Призначення утримання членів земської управи здійснювалося повітовим земським зібранням (ст. 49 «Положення про створення земських установ»).

Губернські земські збори також обиралися на три роки, проте не безпосередньо виборцями, а голосними повітових земських зборів губернії з їх числа. На зборах обирали губернську земську управу, яка складалася з

голови і шести членів. При цьому голова земської управи губернії затверджувався на посаді міністром внутрішніх справ (ст. 56 «Положення про створення земських установ»).

На нашу думку, стаття 60 відіграла важливу роль, надаючи земським управам право залучати сторонніх осіб для допомоги у веденні справ, з призначенням їм винагороди за угодою. Ця стаття визначила початок формування «третього елемента земств» або земської інтелігенції, представленою лікарями, вчителями, агрономами, ветеринарами, статистами, що активно здійснювали практичну роботу в земствах. Проте до початку ХХ століття їх роль обмежувалася лише виконанням рішень, ухвалених земськими установами, і вони не мали самостійної функції в земствах [74, с. 126].

Система всезагальних виборів до органів земського самоврядування успішно реалізовувала закладені спочатку переваги дворянського стану. Високий майновий ценз при виборах до земських установ відображав погляд законодавця на земства як на господарські установи.

Ця позиція була підтримана численними губернськими зборами, особливо в губерніях з розвиненим зерновим господарством. Там часто висловлювалася думка про необхідність надання великим землевласникам права участі у роботі земських зборів на правах голосних без проведення виборів. Обґрунтуванням цього став той факт, що кожен великий землевласник мав особливий інтерес у справах земства, оскільки на нього припадала значна частина земських повинностей, і в разі необрання він втрачав можливість захищати свої інтереси.

Важливим був також поділ земських видатків на обов'язкові та необов'язкові. Обов'язковими вважалися місцеві повинності, в той час як необов'язкові включали в себе місцеві «потреби». Впродовж понад 50 років існування земств центром уваги були «необов'язкові» витрати. Це підтверджується тим, що в середньому земство за час свого існування витратило третину зібраних від населення коштів на народну освіту, третину

– на народне здоров'я, і тільки третину – на інші потреби, включаючи обов'язкові повинності.

Усталена практика не виявила переконливих доказів на користь прихильників скасування виборчого права для великих землевласників. Особливий інтерес та важливість представляють виконавчі органи земств. Якщо структура представницьких органів земського самоврядування визначалась, хто та в якому обсязі з місцевого співтовариства бере участь у справах самоврядування, то організація виконавчих органів визначала ступінь самостійності, наданої самоврядуванню державою.

Хоча законодавці гарантували існування інституту земського самоврядування, вони обмежували його повноваження, видавши закони, які регулюють господарську та фінансову діяльність місцевих владних органів. Законодавці також визначили власні та делеговані повноваження земств і встановили право держави на нагляд за ними.

Розглядаючи самоврядування як здійснення місцевими вибраними органами завдань державного управління, можна визнати, що самоврядування є ефективним лише тоді, коли його представницькими органами прийняті рішення виконуються безпосередньо виконавчими органами.

Якщо уряд зберігає за собою виконання всіх завдань державного управління, у тому числі на місцевому рівень, а органи самоврядування розглядаються лише як дорадчі органи при адміністрації, які не мають власної виконавчої влади, то не може бути й мови про реальне місцеве самоврядування.

Згідно із Положенням 1864 року, земським зборам надавалось право вибирати спеціальні виконавчі органи на три роки у вигляді губернських і повітових земських управ.

Важливо відзначити, що в 1864 році була впроваджена якісно нова система місцевого управління. Перша земська реформа не обмежувалася лише частковим поліпшенням старого адміністративного механізму

земського управління. Навіть із значущими змінами, внесеними новим Земським положенням 1890 року, вони лише стосувалися деяких аспектів системи, яка була заснована в 1864 році.

Закон 1864 року не розглядав самоврядування як особливу організацію державного управління; це було лише відмовою держави від керівництва «неважливими» для неї господарськими справами на рівні повіту і губернії. Така позиція вплинула на роль, яку Закон 1864 року виділив земським установам. Так як їх вважали не державними, а лише громадськими установами, їх не мали права наділяти владними функціями. Земства не отримали ні поліцейської влади, навіть були позбавлені примусовою виконавчою владою. Вони не могли виконувати свої розпорядження самостійно, а були зобов'язані звертатися за допомогою до урядових органів. Перші відповідно до Положення 1864 року земські установи не мали права видачі обов'язкових постанов для населення.

Визнання установ земського самоврядування громадсько-господарськими організаціями знайшло своє відображення в законодавстві щодо їх відносин з урядовими структурами та приватними особами. Земства існували поруч із адміністрацією, утворюючи одну загальну систему управління.

Під час введення земських установ у 34 губерніях Російської імперії (з 1865 року по 1875 рік), виявилася неможливість різкого відокремлення державного управління від земського самоврядування.

Згідно з "Положенням про створення земських установ" 1864 року, земства мали право на самооподаткування (введення власної системи податків), і вже тому не могли бути поставлені в такі ж умови, як будь-яка інша юридична особа приватного права.

Також слід відзначити, що громади і земства як юридичні особи приватного права, подібні будь-якому іншому приватному об'єднанню, будь-якій приватній компанії. Таким чином, неможливо говорити про систему обов'язкового оподаткування членів цих об'єднань, навіть у таких невеликих

розмірах, які характеризували оподаткування земельної власності земства. Оскільки обов'язкове оподаткування суперечить основному принципу будь-якого приватного об'єднання, то підпорядкуванню кожного учасника такому об'єднанню може бути тільки добровільним.

Положення 1864 року визначало предмети ведення земства як справи, пов'язані з місцевими господарськими потребами. У статті 2 наведений докладний перелік справ, які підлягали веденню земськими установами.

Згідно з цивільним законодавством земські установи мали право набувати у власність рухоме майно, укладати договори, виконувати зобов'язання та виступати в ролі позивача і відповідача в майнових справах.

Хоча Положення 1864 року використовує невизначену термінологію щодо ставлення земських установ до різних предметів їх відання, таких як «завідування», «устрій та зміст», «участь у справах», систематизація цих термінів дозволяє визначити, що всі справи відання земських установ можна було розділити на дві категорії:

1) ті, за якими земство мало право приймати рішення самостійно (сюди входили справи, за якими земським установам надавалося право «управління», «облаштування та утримання»);

2) ті, за якими земству належало лише право сприяти «урядовій діяльності» [87, с.143].

Відповідно до цього розподілу визначалася ступінь влади, яку надавало Положення 1864 року органам земського самоврядування. Земські установи не були уповноважені застосовувати примусові заходи до приватних осіб. У разі необхідності таких заходів земство мусило звертатися за допомогою до поліцейських органів (відповідно до ст. 127, 134, 150 «Положення про створення земських установ»). Позбавлення органів земського самоврядування примусової влади було природним результатом визнання за земством виключно господарських функцій.

Спочатку земським установам не було надано права видавати обов'язкові постанови для населення. Згідно з Положенням 1864 року

губернські та повітові земські збори мали лише право подавати клопотання до губернської адміністрації з питань, що стосуються місцевих господарських потреб (відповідно до ст. 68 «Положення про створення земських установ»). Однак вони часто виходили за межі своєї влади. Практика роботи земств підкреслила недоліки цієї ситуації, і виникла потреба у наданні земству права видавати обов'язкові постанови.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що Положення 1864 року не передбачало участі держави в земському самоврядуванні. Однак різноманітні обмеження суттєво вплинули на становище виконавчих органів земств. Оскільки їх розглядали як не державні, а чисто громадські установи, то відповідно визнавали їх неспроможними виконувати функції влади. Земства були позбавлені примусової виконавчої влади, не мали можливості самостійно реалізовувати свої розпорядження, були змушені звертатися за допомогою до державних органів, що призвело до того, що земське самоврядування розглядалося лише як виконавчий орган держави.

2.2. Земська реформа 1864 р. та її наслідки для Глухівського повіту

Органи місцевого самоврядування земські установи, які виникли у результаті реформ 60–70-х рр. XIX ст. відіграли важливу роль у соціально-економічному, громадсько-політичному та культурному житті краю.

Реалізація Положення про земські установи від 1 січня 1864 року відбувалося централізовано під безпосереднім наглядом і керівництвом міністра внутрішніх справ. У губерніях безпосередньо відповідальність за впровадження в дію Положення про земські установи було покладено на губернаторів. Під їх керівництвом мали бути створені особливі тимчасові губернські комітети та тимчасові повітові комісії по впровадженню положення про земські установи.

24 червня 1824 року чернігівський губернатор С. П. Голіцин 7 липня 1864 року відкрив засідання щойно створеного тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи, оголосив склад даного органу, до якого увійшли: віце-губернатор Г. А. Шатохін, губернський предводитель дворянства І.М. Дурново, губернський прокурор В.І. Баршевський, голова губернської казенної палати В. Ф. Тілен та члени губернського у селянських справах присутствія В. Д. Дунін-Борковський, М. О. Миклашевський, О. С. Сорокін, К. Є. Троцина, О. І. Ханенко [22]

На цьому ж першому засіданні було ухвалено звернутися до повітових предводителів дворянства з клопотанням про термінове створення під їхнім головуванням тимчасових повітових комісій у складі мирового посередника, однією особи за вибором повітового мирового з'їзду, повітового справника, поліцмейстера, представника відомства державного майна і міського голови [79].

Виборче право отримали особи чоловічої статі, яким на час складання виборчих списків було не менше 25 років. Водночас запроваджувався майновий ценз. Для виборів земських гласних виборці були розподілені на 3 курії, відтак у кожному повіті склалися окремі виборчі з'їзди землевласників усіх станів під головуванням повітового предводителя дворянства, міських власників усіх станів під головуванням міського голови і виборців від сільських громад під керівництвом мирового посередника.

Земські гласні обиралися терміном на три роки. Для безпосереднього обрання земських гласних у Глухівському повіті Чернігівської губернії був установлений ценз 250 десятин [3]

Крім того, у з'їзді землевласників повіту мали право брати участь власники нерухомого майна вартістю не менше 15 тисяч карбованців, власники промислових закладів не нижче тієї ж вартості або ті, що мають річний оборот виробництва не менше 6 тис. карбованців, а також уповноважені від землевласників, що мають не менше 1/20 встановленого

земельного цензу [4] . У міських виборчих з'їздах мали право брати участь купці, власники фабрик та інших промислових підприємств, річний оборот виробництва яких становив не менше 6 тис. карбованців, особи, які володіли нерухомістю вартістю не менше 3 тисяч карбованців, для міст з населенням понад 10 тис. у міських поселеннях з населенням від 2 до 10 тисяч – не нижче 1 тисячі карбованців, в усіх інших – 500 карбованців. [13] З'їзди сільських громад утворювалися із виборців яких призначали волосні сходи. Цих виборців мало бути не більше третини загальної кількості осіб, які мають право участі у волосному сході, з тим, щоб від кожної сільської громади було не менше одного представника.

У кожному повіті скликалися декілька виборчих з'їздів від сільських громад, у залежності від кількості мирових діляниць.

Згідно з додатком до статті 33 “Ведомость о деле гласных избирательных в земские собрания на первое трехлетие, с открытия земских учреждений в Черниговской губернии” кількість гласних у Глухівському повіті складало 38 чоловік, у тому числі 19 – від землевласників повіту, 7 – від міських власників та 12 – від сільських громад. Кількість гласних у повіті залежала від місцевих обставин, передусім від вартості землі й нерухомого майна. Перші вибори до Глухівського земства (додаток Ж) були проведені 21 червня 1865 року. На них було обрано голову та членів повітової земської управи, губернських земських гласних та членів повітових училищних рад. У Глухівському земстві було обрано В. І. Туманського повітового предводителя дворянства. Кількість членів повітової земської управи коливалася від трьох до чотирьох [27].

За соціальним станом з обраних 38 членів повітової глухівської управи 20 (52,5%) були представниками дворян, 7 (18,5%) – купецтва, 1 (2,5%) – міщанства, 8 (21,5%) – 2 (5%) – селянства.

Гласними Чернігівського губернського зібрання від Глухівського повіту було обрано 6 чоловік: 4 – від дворян; 1 – від купців; 1 – від козаків.

На першому повітовому зібранні визначався кошторис на утримання Глухівської земської управи та його керівництва, розроблялися інструкції, встановлювався регламент проведення земських зібрань. Визначена платня члена повітової земської управи – 300 карбованців сріблом на рік. Платня голови земської управи теж становила 300 карбованців на рік.

Згідно з циркулярним розпорядженням чернігівського губернатора на засіданнях усіх повітових земських зібрань мало б обговорюватися питання про збереження та розведення лісів. На засіданнях Глухівського повітового зібрання обговорювалося питання охорони лісів, наголошувалося на тому “Находя однако же невозможным оставить владельческие леса на произвол судьбы и допустить безнаказанно проступки по лесной краже, имеет честь представить на благо усмотрение следующие временные правила для охранения владельческих лесов, о коих возможно и должно ходатайствовать перед высшим правительством и которые , сколько нам кажется, могли бы , если не вполне прекратить, то по крайней мере затруднить самовольную порубь лесов. Эти же правила дадут возможность естественному произрастанию молодых лесов, в будущем предоставляющих значительный землевладельческий капитал” [27, с. 55]. Також охорону лісових насаджень та нагляд за продажем лісу покласти на Глухівську земську поліцію і земську управу. На повітових земських зібраннях обговорювалися також актуальні економічні питання. Зокрема, на засіданні Глухівського повітового земського зібрання 26 червня 1865 року було обговорено питання про стан винокуріння у повіті. У доповіді голови земської управи зазначалося: “Винокурение в глуховском уезде будучи тесно связанно с сельским хозяйством составляет, так сказать, самую жизненную силу нашего хозяйства, поэтому всякая мера, вредно действующая на винокурения, в то же время убивает сельское хозяйство” [30, с. 172]

Доповідач доводив, що новостворена акцизна система завдає збитки господарству, призводить до поступового закриття винокурних заводів. І разом з тим руйнує важливу ланку у ланцюгу господарського життя. оскільки

наявність винокурень дозволяє утримувати велику кількість худоби і добре угноювати лани, вирощувати значні врожаї цукрових буряків, забезпечуючи сировиною цукрові заводи. Отже, земське зібрання, акцентувало увагу на необхідності написання клопотання до уряду про зміну акцизної системи і на цій підставі ухвалило постанову: “Записку эту представить через губерньских гласных Черниговскому губерньскому Земскому собранию, имеющему открыться 25 сентября, для общего обсуждения, так как вопрос о винокурении, есть вопрос целой губернии” [30, с.172].

До компетенції органів земського самоврядування належали також місцеві повинності, справа народного продовольства, утримання у належному стані шляхів сполучення, народна освіта, медицина, ветеринарія, сприяння покращенню рівня землеробства, торгівлі і промисловості, підняття добробуту населення, піклування про жебраків.

Так, у щорічному звіті голови Глухівського земства за 1868 рік М. І. Неплюєва, наголошувалось на важливості мати у Глухівському повіті самостійного земського лікаря. “... Уездное земское собрание постановило: для более полного устройства медицинской части, иметь при уездной земской управе самостоятельного медика. На содержание такого земского врача определить 800 рублей серебром, внося сумму эту ежегодно в смету земских потребностей, а уездной земской управе поручить немедленно позаботиться о приискании опытного врача на службу в земство. При этом желательно, что бы в начале будущего 1869 года должность эта была занята” [26, с. 37]. Також земство піклувалося про преміювання лікарів під час епідемії холери, що охопила Глухівський повіт: “... Собрание единогласно постановило: разрешить уездной земской управе удовлетворить медиков за труды по прекращению холеры из экономических остатков в размере 596 рублей 65 копеек, а перед губерньским земским собранием возобновить ходатайство по этому предмету” [26, с. 46]

Піклуючись про розвиток медицини Глухівське повітове земство у вересні 1864 року придбало за 1900 рублів 4 сусідніх садибних ділянки для

зведення будівель, для розміщення богадільні та лікарні. Ділянки мали площу 3 десятини 173 сажнів землі, Вони розміщувалися на розі вулиць Квасніковської (тепер Інститутська) та Красної (тепер Мазепа) на північний схід від зведеної перед цим Путивльської дороги. Діюча до цього земська лікарня була у занедбаному стані.

Для здешевлення будівництва лікарню вирішили зробити дерев'яно-павільйонного типу. На заготівлю матеріалів і початкові роботи взяли кредит на 10 тисяч рублів із бюджету земства так званих “запасних сум”. Будівництво на певний час відкладалось, бо губернське земство вирішило перевести богадільню до Чернігова. Все ж після клопотання на ім'я чернігівського губернатора: “Предположив в лето сего года приступить к постройке на суммы земства двух деревянных зданий для земской больницы на каменных фундаментах, уездная земская управа представляет план и фасад на утверждение...” [27, с. 38] . У 1878 році проекти будівлі, складені київським архітектором Ніколаєвим з розрахунку на 25 ліжок чоловічих і 15 жіночих почали втілюватись у життя. У жовтні 1879 року на будівництво земської лікарні було виділено ще 10 тис. рублів. У 1881 році за 300 рублів у дворянина А. Г. Хоменка було придбано 0.151 га землі для заокруглення садиби земської лікарні та зведення всіх надвірних служб. До другої половини 1882 року було повністю споруджено будинок, що призначався для чоловічого відділення, а до 1884 року жіночий корпус Глухівської земської лікарні (додаток 3). Також було побудовано кухню, пральню, квартиру доглядача, земську аптеку і дерев'яну покійницьку.

Однак лікування в установі було платним, тому не кожен міг це собі дозволити. Витрати земства на медицину по Глухівському повіту, доходили до 15 тисяч рублів на рік, з яких на повітову медицину витрачалося 6900 рублів, а решту суми поглинала земська лікарня. За цю суму користувалися допомогою при лікарні близько 400 чоловік на рік (0.32% населення повіту). Інші мешканці повіту тільки брали участь у витратах на медицину по 12 копійок щорічно з кожного жителя.

На початку 1899 року Глухівським повітовим зібранням було прийнято рішення побудувати при Глухівській земській лікарні інфекційне відділення (додаток К). Керівництво будівництвом данного відділення лікарні було доручено повітовому земському гласному Петру Яковичу Дорошенку, який запропонував доповнити затверджений план робіт обов'язковим розміщенням вентиляції і центральної труби. На будівництво були виділені кошти в розмірі 6680 рублів. У 1899 році міським головою Глухова М. М. Амосовим, який був попечителем лікарні було подаровано 2 мікроскопи і усі необхідні речі для бактеріологічних та інших досліджень. Утримання інфекційного відділення обходилося Глухівському земству 1300 рублів на рік.

Окрім утримання закладів медицини, одним із пріоритетних напрямків діяльності земств були заклади народної освіти.

У 1860-х роках почали з'являтися земські школи, головними перевагами яких було розширене вивчення світських предметів, високий освітній ценз у вчителів, використання прогресивних методів навчання (підручників, наочних посібників, тощо) у порівнянні з церковно-приходськими школами. На утримання цих закладів виділялось 20% всіх витрат земства. Освіта у земських школах у всіх повітах Чернігівської губернії, за винятком Глухівського повіту, була як правило безкоштовна. Пояснюється це тим, що земські управи інших повітів намагалися залучити сільську громаду до будівництва шкільних приміщень, а у Глухівському повіті такі общини відмовлялися виділяти такі кошти, про що свідчать записи у журналі засідань Глухівського повітового земства за 1871 рік: "Уездная управа докладывает земскому собранию, что жители селений: Уланова, Эсмани и Суходола не соглашаются принять на свои средства содержание помещения для сельских школ, несмотря на то что в этих селениях земское собрание разрешило открыть еще в 1868 году" [28, с. 56].

У Глухівському повіті плата за навчання становила від 10-60 копійок до одного карбованця на місяць, тому діти бідних верств населення не

відвідували школу, якщо їх не звільняли від оплати. Плата за навчання використовувалася для опалення, ремонту закладів освіти та купівлі навчальних посібників. Частина коштів земські школи отримували від приватних осіб у вигляді грошей, або матеріалами, паливом та іншими речами. Матеріальне забезпечення шкіл попри суттєве зростання витрат за освіту, залишалось на низькому рівні, про що йдеться у звіті голови Глухівського повітового земства за 1868 рік “... неудовлетворительное состояние образовательных заведений, существующих в Глуховском уезде и высказано следующие мнения: Богатство народа и его благосостояние обуславливается развитием духовных сил человека посредством образования; Поэтому дело народного образования, есть дело совести земства, а чтобы выполнить земству свой долг в этом отношении, надо позаботиться обеспечить прочное существование постоянных источников для их содержания!” [26, с. 29]

Тож Глухівське земство почало активно розглядати питання освіти, а саме, фінансування сільських училищ, призначення стипендіатів, контроль за станом викладання предметів, тощо. У 1870 році було відкрито Глухівську чотирикласну чоловічу прогімназію (додаток М). У 1875 році цей заклад став шестикласним і його було переведено до великого будинку, викупленого земством у М.А. Терещенка за 37 тисяч рублів, а у 1889 році цей учбовий заклад отримав статус восьмикласної гімназії. Жіноча прогімназія у Глухові була заснована у 1870 році на базі жіночого трикласного училища відкритого у 1865 році. А з 1896 року цей учбовий заклад отримав статус жіночої восьмикласної гімназії (додаток Н).

У 1873 році голови земських зборів Іван Маркович та земської управи Глухівського повіту Федот Красовський, а також міський голова Глухова Нікола Терещенко підняли питання відкриття вчительського інституту у місті. Перед міністром народної освіти Російської імперії графом Дмитром Толстим. Земствам для цього було запропоновано недобудований будинок, що призначався для розміщення земської лікарні. Керівництво Глухівського

повітового земства вдалося вмовити міністра відкрити в Глухові учительський інститут. Члени повітового Глухівського земського зібрання 23 вересня (5 жовтня за новим стилем) підтримали цю пропозицію. Після того як міське товариство взяло на себе частину видатків на завершення будівництва для інституту, уповноважені земства 3(15) жовтня 1873 року звернулися до міністра освіти з проханням відкрити в Глухові учительський інститут (додаток Л) та прийняти у власність міністерства будинок. Звичайно ж, вересневу домовленість 1873 року було дотримано. 21(3 жовтня) 1874 року відбулося офіційне відкриття учительського інституту. Навчання у ньому розпочалося з 25 жовтня. Це був закритий заклад освіти з трирічним терміном навчання (з обов'язковим проживанням студентів у гуртожитку). Учительський інститут та міське училище при ньому утримувалося за казенний рахунок.

5 серпня 1900 року комісія народної освіти Чернігівської губернії розглянула питання про відкриття спеціальної школи для дівчат з обов'язковим викладанням рукоділля і ткацтва у тих місцевостях, де є можливість. Так у вересні 1904 року у селі Баничі Глухівського повіту була відкрита перша народна школа з викладанням столярного і ткацького ремесел

Отже, протягом 1864–1865 рр. у Глухівському повіті були проведені всі необхідні заходи щодо впровадження земської реформи 1864 року. Були створені органи міського самоврядування – Земське повітове зібрання та повітова земська управа, які відіграли важливу роль у подальшому соціально-економічному та культурному розвитку регіону. Розвиток народної медицини, освіти, підняття добробуту населення, забезпечення його продуктами харчування, піклування про якісний стан шляхів сполучення стали ключовими у роботі Глухівського повітового земства.

РОЗДІЛ 3. ЗЕМСЬКА РЕФОРМА В ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИВЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПОЗАШКІЛЬНІЙ РОБОТІ

3.1. Методичні рекомендації для вивчення питання про земську реформу в Глухівському повіті в шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності школярів

Викладання історії рідного краю має велике значення для формування національної свідомості та патріотизму серед молодого покоління. Воно дає можливість зберегти пам'ять про видатних людей, які народилися чи жили в цій місцевості; про важливі події, що відбулися в конкретному регіоні.

Існують загальнометодичні й фахові історичні публікації, посібники, підручники, що містять рекомендації з методики навчання історії рідного краю в школі. До них відносимо посібники та наукові статті Л. Горохівської [16], О. Пометун [76], С. Терна [91], Г. Яковенко [97].

Серед відомих істориків, які зверталися до питань викладання історії південного регіону в закладах загальної середньої освіти, можна виділити Ф. Турченка та А. Бойка [5]. Вони присвятили увагу подіям, що відбувалися на території Запорізької області від моменту зруйнування Запорізької Січі царськими військами до 1917 року. Про історію міста Запоріжжя, колишнього Олександрівська, розповідають авторки Л. Волова, Г. Чуприна [11]. Про історичний і культурний розвиток Мелітополя та Мелітопольщини неодноразово писав в своїх працях Б. Михайлов [61]. Ці праці зосереджуються на різних аспектах історії та культури рідного краю та дають детальний огляд його розвитку.

В «Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році», розроблених і

прийнятих МОН України, зазначено, що «українська історична освіта має послідовно продовжувати формування в учнівства української історичної пам'яті, патріотизму та розуміння єдності України та українського народу з Європою та європейськими демократичними цінностями» [43, с. 20].

У новій редакції програми визначені дещо інші, ніж раніше, пріоритети, змінені трактування деяких подій та явищ, розставлені нові акценти. Формуванню відчуття українськими здобувачами освіти своєї приналежності до європейської цивілізації, до європейських цінностей в новій редакції програми приділено належне місце.

Лінія формування європейськості у шкільної молоді прослідковується у кожному класі. Зокрема, учні/учениці 9-их класів мають уміти визначити «взаємопов'язаність і взаємозалежність процесів господарського, соціального, політичного і культурного розвитку українського та інших європейських суспільств у ХІХ ст.» [11, с. 108].

Не лише зміст, а й організаційні форми проведення занять зазнали значних змін. В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України зазначено, що «освітній процес організовується в безпечному освітньому середовищі. Організація освітнього процесу може здійснюватися в очному і дистанційному режимах, або за змішаною формою, що поєднує очний і дистанційний режими» [43, с. 4].

Враховуючи попередній досвід "ковідних" років, важливо зауважити, що дистанційне навчання або онлайн-навчання не є новим явищем. Вчителі переважно освоїли різноманітні інформаційно-комунікаційні технології для вивчення нового матеріалу, його закріплення та перевірки. Наприклад, важливо, щоб педагоги вміли працювати з освітньою платформою, такою як Wordwall, або онлайн-сервісом для створення та використання інтерактивних вправ, як Learning Apps. Вчителі також опанували використання різноманітних джерел з Інтернету. Вважаємо, що їхня роль повинна бути не тільки інформаторами, але і аналітиками, які аналізують та

коментують ці джерела, фасилітаторами, координаторами роботи здобувачів освіти та режисерами процесу навчання.

В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України зазначається, що при організації дистанційного та змішаного навчання вчителям слід уважно вибирати електронні освітні ресурси, зосереджуючись на їхній дидактичній доцільності та відповідності навчальній програмі. Вибір цифрової платформи для використання в освітньому процесі в закладах загальної середньої освіти повинен бути проведений з урахуванням технічних можливостей вчителів та учнів [43, с. 6].

Ще одним важливим аспектом успішного здійснення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти є створення відповідної атмосфери взаємодовіри та співробітництва як між педагогічним колективом та здобувачами освіти, так і в учнівському середовищі.

В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України учителю рекомендується переорієнтувати свою професійну увагу на уроках на створення відповідного освітнього середовища, безпечного та комфортного для дітей, зорієнтованого на цінності Нової української школи.

Значну увагу в курсі історії України приділено питанням українського національного відродження.

У 9-му класі в курсі вітчизняної історії подається виклад подій, явищ та процесів, що відбувалися на українських землях упродовж ХІХ століття. Мета навчального предмета – сформувати в учнів знання і розуміння особливостей розвитку українських земель у складі Австрійської та Російської імперій. Особлива увага приділяється модернізації та її впливу на соціально-політичне і культурне життя населення України.

Історію України в 9-му класі учні можуть вивчати за підручниками відомих представників підручникотворення, зокрема, В. Власова [10], О. Гісема [13], О. Рєнта [85] тощо, які відповідають сучасній навчальній програмі цього важливого предмету.

Підручники дозволяють учням ознайомитися з історичним процесом із кінця XVIII до початку XX ст., коли українські землі перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської. Вони містять інформацію про ключові події та процеси, що відображають історію України та її взаємодію з іншими країнами та народами, а також ілюстрації, карти, репродукції та інші додаткові матеріали, що сприяють кращому засвоєнню матеріалу.

Окрім засобів навчання, що містять історичні знання в науково обробленому вигляді (підручники, хрестоматії, книги для читання, наукова література, слово учителя, малюнки, карти, схеми, графіки), окрему важливу групу складають першоджерела історичних знань (історичні, господарські документи, літописи, хроніки тощо).

Засоби навчання останньої групи сприяють підвищенню переконливості історичного матеріалу, розвитку елементів первинного аналізу джерел в учнів. Проте джерела не завжди відповідають умінням і навичкам здобувачів освіти, вони їх не розуміють, опрацювання джерел вимагає додаткового часу на уроці, що учитель не завжди може собі дозволити.

До того ж, ми погоджуємося з думкою дослідника А.Гриценка, що традиційні методи навчання предметів громадянської та історичної освітньої галузі поступово модифікуються, набувають нових специфічних рис. Так, упровадження до навчання цих предметів компонентів сучасного інформаційного освітнього середовища (далі – ІОС) вимагає від педагога залучення методів дистанційного навчання (далі – ДН) та вдосконалення традиційних методів індивідуального навчання й самонавчання. Зокрема, введення електронних підручників і посібників з навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі активізує методи самонавчання здобувачів загальної середньої освіти за допомогою взаємодії з освітніми ресурсами при мінімальній участі вчителя-предметника [18, с. 133]. До того ж, відмітимо, що мультимедійні освітні ресурси учні закладів загальної середньої освіти отримують через інтернет-мережі або електронні носії. Так, робота з

підручниками стає значно цікавішою дітям завдяки використаному в них мультимедійному контенту, а поєднання зорових і слухових вражень, як правило, позитивно впливає на розвиток певних видів мислення і розумову діяльність користувачів. Збільшується значення *індивідуальних методів навчання* в режимі так званого навчання one on one. В нинішніх умовах змішаного та дистанційного навчання воно не обмежується аудиторною формою реалізації (традиційним) індивідуальним заняттям, а, переважно, набувають нових форм і можуть відбуватися через телефон, месенджери, електронну пошту, голосову пошту тощо як синхронно, так і асинхронно [17; 89; 98; 99].

Кожна тема уроку історії має чітко визначений програмою зміст. Але багато в чому від учителя залежить, в якій формі і як цей зміст буде засвоєно учнями на уроці. Йдеться про використання різних методів, прийомів і засобів на уроках.

Виходячи із сучасних уявлень дидактів про зміст поняття «метод навчання» як упорядкований спосіб взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів, О. Пометун метод навчання історії визначає як впорядкований спосіб взаємодії учасників навчального процесу, спрямований на досягнення цілей і завдань шкільної історичної освіти. Відповідно критерієм для класифікації методів навчання історії є характер цієї взаємодії між учителем і учнями [76].

Виходячи з цього критерію і враховуючи класифікацію Є. Голанта, методи навчання історії на розподіляють на пасивні, активні та інтерактивні.

Під час використання пасивних методів учні виступають в ролі «об'єкта» навчання та засвоюють та відтворюють матеріал, що передається педагогом (такі методи, за І. Лернером, називають пояснювально-ілюстративними і репродуктивними). Як правило, це відбувається шляхом застосування лекції, читання, демонстрації, опитування учнів щодо вивченого змісту. Учні між собою не спілкуються і не виконують творчих завдань.

Коли мова йде про активні методи, учні стають «суб'єктами» навчання, виконують творчі завдання, беруть участь у діалозі з учителем. Такі методи пов'язані з виконанням творчих завдань, питаннями від учня до вчителя і вчителя до учня, розвивають творче мислення. За І. Лернером, до таких методів відносяться частково-пошуковий чи евристичний, проблемний і дослідницький.

Сутність інтерактивних методів у тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх тих, хто навчається і навчає. Це співнавчання (навчання у взаємодії та співпраці), в якому і вчитель, і учні є суб'єктами навчання. Основний принцип інтеракції: постійна взаємодія учнів між собою, їх співпраця, спілкування, співробітництво, на відміну від активних та «пасивних» методів, коли спілкування відбувається між учнями і вчителем. Інтерактивні методи дають найбільший простір для самореалізації учня у навчанні і найбільше відповідають особистісно-орієнтованому підходу. Інтерактивні методи орієнтовані на реалізацію пізнавальних інтересів і потреб особистості, тому особлива увага приділяється організації процесу ефективної комунікації, в якій учасники процесу взаємодії більш мобільні, відкриті і активні [97].

Ю. К. Бабанский, спираючись на дослідження різних педагогів і досвід учителів, визначив шість основних критеріїв вибору методів навчання. При виборі методів навчання учитель повинен керуватися їх відповідністю поставленій меті уроку та можливістю вирішити освітні, розвивальні і виховні завдання; відповідати змісту навчального матеріалу та формам організації пізнавальної діяльності учнів. Методи повинні повністю відповідати реальним навчальним можливостям школярів, внутрішнім (рівень навченості учнів) та зовнішнім (наявність дидактичного матеріалу, необхідних умов для роботи) умовам для успішної навчальної діяльності [76].

У процесі вивчення питання про земську реформу в Глухівському повіті у шкільному курсі історії України рекомендовано застосовувати різноманітні методи навчання на різних етапах уроку.

Наприклад, на етапі вивчення нового матеріалу доцільно застосувати **метод розповіді**: *«Після селянської реформи 1861 р. в Російській імперії були проведені реформи адміністративно-політичного управління. Їх здійснювали з метою пристосувати імперію до нових умов соціально-економічного розвитку, які виникли після скасування кріпосного права. Вони супроводжувалися модернізацією повсякденного життя, яка мала суперечливий характер...»*

Виклад історичного матеріалу учителем повинен задовольняти загальним вимогам дидактики, виробленим практикою навчання в школі. Доступність викладу історичного матеріалу повинна поєднуватися з науковістю. Важливо навчитися відбирати для свого викладу найважливіші факти, виділяти вузлові питання.

При вивченні складних питань учитель повинен уповільнити темп викладу, використовувати паузи, що дає можливість учням вдумливо сприймати важкий матеріал. Конкретність і наочність розповіді досягаються шляхом застосування різноманітних засобів і прийомів конкретизації. Мова учителя має бути чиста, зрозуміла, проста, бездоганно правильна.

При усному поясненні нового матеріалу вчителем корисною є **робота з підручником**. На початку треба прочитати з учнями назву теми, основні питання, а також перелік основних понять, що містяться перед початком основного тексту або виділені жирним шрифтом у тексті. Наприклад: *Реформа* (від лат. – перетворюю, поліпшую) – політичне, економічне чи інше перетворення, що здійснює влада заради зміцнення чинного ладу.

Такий підхід готує учнів до досягнення конкретних навчальних результатів, таких як засвоєння нових понять та змісту. Учителю можна використовувати підзаголовки теми інтерактивно під час навчання для полегшення розуміння матеріалу учнями, особливо, якщо вони включають в

себе нові поняття або описують нові явища. Під час пояснень вчитель може посилатися на текст підручника або пропонувати учням прочитати фрагмент тексту.

Основним прийомом роботи учнів з текстом підручника на уроці залишається його **самостійне читання**. Якщо текст є складним або містить значну кількість важливих одиниць змісту (нових понять, назв) може бути застосований прийом **«коментованого читання»**. Учень вголос читає окремі абзаци або навіть речення і за завданням учителя виділяє в них головну думку, смислові зв'язки або зв'язки тексту з джерелами, ілюстраціями тощо.

Під час опрацювання навчального тексту підручника учнями вчитель може запропонувати завдання такого типу:

Опрацьовуючи матеріал підручника на сторінках 132–134, заповнити подану таблицю та зробити висновки.

Назва реформи, роки проведення	Зміст реформи
Судова реформа (1864 р.)	* Запроваджувався позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації та чиновників суд; суддю призначав уряд, але зняти з посади міг тільки суд; * судочинство проводилося за участю обвинувачення (прокурора) й захисту (адвоката) – присяжного повіреного; * судочинство проводилося за участю присяжних засідателів і судді; * устанавлювалося кілька судових інстанцій: - мировий суд – обирався на три роки земськими та міськими гласними; - окружний суд – розв'язував дрібні справи; - судова палата – було створено три судові палати – Київську, Харківську та Одеську; * існували окремі суди для духовенства і військових; збереглися волосні суди у

	<p>справах селян.</p> <p>У судових палатах могли бути оскаржені вироки, винесені без участі присяжних; для винесення особливо важливих справ створювався Верховний кримінальний суд.</p>
<p>Земська реформа (1864 р.)</p>	<p>Земства утворювались в Україні в 1865 – 1875 рр., на Правобережжі через повстання польської шляхти земства вводилися аж до 1911 р. На Лівобережжі було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ.</p> <ul style="list-style-type: none"> * Земства були виборними (члени земств обиралися на три роки); * земства були загальностановими (в них брали участь стани, що мали у власності землю); * земства клопоталися лише господарськими і культурними справами на території повіту і губернії: засновували школи, організували лікарні, пошти, піклувалися про шляхи; здійснювали велику просвітницьку роботи серед селян; засновували с/г школи; вели науково-дослідну роботу; створювали кредитні установи, які обслуговували хліборобів; * нагляд за земствами покладался на губернатора і міністра внутрішніх справ, які мали право вета на будь-яке рішення земств.
<p>Реформа міського самоврядування (1870 р.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * В усіх містах України створювалися міські думи; * виконавчий орган думи – міська управа, на чолі якої стояв голова; * вибори відбувалися в трьох куріях на основі майнового цензу та вікового цензу (з 25 років); * міські управи відали – господарством міст;

	<p>справами впорядкування міст; розвитком промисловості й торгівлі.</p>
<p>Військова реформа (1864 – 1883 рр.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * Реформа передбачала поділ території Росії на 10 військових округів. В Україні утворено три – Київський, Одеський, Харківський. На чолі – командувач, при ньому діяли штаб і військова рада; * запроваджувалася загальна військова повинність з 1874 р. (замість рекрутського набору і служби протягом 25 років) для чоловіків від 21 року; у піхоті строк служби – 6 років і 9 у запасі; на флоті – 7 років і 3 роки в запасі; для осіб з освітою – менший строк служби; * поліпшилися навчання військ і підготовка офіцерських кадрів; * відкривалися військові училища і гімназії, юнкерські училища; * армію було оснащено сучасними видами зброї; * було створено паровий військовий флот; * дворянство і духовенство звільнялися від військової служби
<p>Шкільна реформа (з 1864 р.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * Було запроваджено єдину систему початкової освіти (технічний прогрес вимагав розширення освітніх закладів); * створювалася мережа чоловічих, жіночих, класичних і реальних гімназій. У класичних гімназіях переважали гуманітарні предмети, їх випускники без іспитів могли вступити до університетів. Реальні гімназії мали природознавчий цикл – після їх закінчення молодь мала право вступу лише до вищих технічних навчальних закладів; * право на освіту здобували всі стани, які

	<p>були спроможні заплатити за навчання;</p> <ul style="list-style-type: none"> * університетам було надано більшу автономію; * було вдосконалено програму навчання; * було звернено увагу на створення популярної літератури, підручників, на організацію шкіл із метою поширення освіти серед народних мас
Цензурна реформа (1865 р.)	<ul style="list-style-type: none"> * Були створені спеціальні органи цензури; * цензурні установи вилучалися з відання Міністерства народної освіти і підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ; * у складі Міністерства внутрішніх справ створювалося Головне управління у справах друку і Центральний комітет іноземної цензури; * продовжувала діяти й церковна цензура.
Фінансова реформа (1862 р.)	<ul style="list-style-type: none"> * Було централізовано управління грошовим господарством у руках Міністерства фінансів; * створено державний банк у 1860 р.; * введено єдиний державний ревізійний центр; * створено єдині державні каси, що зосереджували у своїх руках усі прибутки і витрати держави; * введено акцизне обкладання спиртних напоїв; * збільшено податки на товари масового споживання.

Перед початком такої діяльності слід нагадати учням, що під висновками розуміється найважливіше, спільне або відмінне, що міститься у вивчених фактах. Висновки, які вони формують на основі одного чи

кількох суджень, повинні містити причини, наслідки та значення подій. Текст також може служити основою для аргументації того чи іншого висновку чи твердження.

Ефективним також є використання методу «Незакінчене речення»: учитель формулює початок речення, а учні повинні його закінчити. Наприклад: *“Земства утворювались в Україні...” “Земства клопоталися лише господарськими і культурними справами на території повіту і губернії, а саме:...”*

На уроках історії рекомендується використовувати історичні документи. Підготовка вчителя до використання джерел передбачає їхній попередній відбір та педагогічну обробку. Вчителю доступні різні джерела, такі як шкільні хрестоматії, архіви бібліотек і музеїв, а також ресурси Інтернету.

Чим більше дидактично адаптованим є документ, тим ефективніше він сприймається учнями і тим менше труднощів виникає під час самостійної роботи. Дидактична обробка документу передбачає вибір змісту, який буде використовуваний на уроці; за потреби внесення змін у текст документу, залишаючи його сутність незмінною і зберігаючи особливості ідіостилю автора; пояснення нових термінів і понять для учнів; розроблення завдань для учнів за текстом джерела.

На уроці учитель:

- переказує документ, якщо він складний для учнів;
- наводить короткі цитати без посилання чи з посиланням на документ (щоб підсилити доказовість своєї розповіді);
- цитує з документів для конкретизації своєї розповіді, додання їй емоційності і переконливості.

Щоб оживити розповідь, він застосовує пряму мову та вказує на особистісні характеристики.

Враховуючи вік, пізнавальні можливості та рівень підготовленості учнів, учитель поступово ускладнює завдання за текстом документа.

Робота з документом може передбачати його читання та переказ, створення плану, пояснювальне читання з попередньою і заключною бесідою, самостійний аналіз документа та відповіді на питання, порівняльне зіставлення двох документів, які доповнюють один одного та описують одну і ту ж подію, висловлення критичної оцінки документа.

У процесі роботи з історичним джерелом учні визначають логічно завершені частини, головні ідеї, вчать ся знаходити докази того чи іншого положення. Вчитель може запропонувати здобувачам освіти «прочитати, що сказано про це в документі», «навести цитату з документа, де сказано про це», «довести на основі тексту документа», «підтвердити свою думку документом» та інші аналогічні завдання.

Під час розгляду різних аспектів земської реформи в Глухівському повіті учням 9-го можна запропонувати ознайомитися з окремими фрагментами із періодичного земського видання “Журналы Глуховского уездного земского собрания 1874 г.” та визначити, про які пріоритетні напрямки діяльності Глухівського повітового земства йде мова, а також оцінити діяльність земства та визначити історичне значення документів такого типу.

Фрагмент 1 (С. 20)

хода, десять тысячъ руб. Правительство удовлетворило общее ходатайство земства и города; Глуховъ имѣеть теперь Институтъ; въ Сентябрѣ этого же года послѣдуетъ его открытіе.

При Учительскомъ Институтѣ полагается образцовое городское училище, а при городскомъ училище ремесленный отдѣлъ. Такимъ образомъ Глуховъ дѣлается разсадникомъ науки на цѣлый край. Здѣсь будутъ приготовляться учителя для всѣхъ городскихъ училищъ по новому уставу; здѣсь они будутъ усвоивать себѣ здравыя понятія въ истинно русскомъ національномъ духѣ и отсель будутъ проливаться всѣ полезныя, всѣ добрыя и хорошія идеи на милліоны Русскаго Народа.

Фрагмент 2 (С.111-112)

За тѣмъ приступлено къ обсужденію смѣты по содержанию земской больницы.

Расходы утверждены слѣдующіе: I

а) На содержаніе чиновниковъ при больницѣ и служителей 1269 руб.

б) На пищу больныхъ Собраніе признало не обходимымъ сократить расходъ на покупку говядины вмѣсто назначенныхъ по смѣтѣ 511 руб. опредѣлило 438 руб. считая по 2 руб. 40 коп. за пудъ; на покупку крупъ ровно 50 руб., при чемъ Собраніе, имѣя въ виду возвышающуюся цѣну на гречневую крупу, поручило Управѣ закупить нынѣ же не обходимую пропорцію крупъ по расчету на 8 мѣсяцевъ, съ выдачею денегъ впередъ; на молоко исчисленную по смѣтѣ сумму признало возможнымъ сократить до 128 руб., обративъ при томъ вниманіе Управы на значительную цифру расхода исчисленную по смѣтѣ; на покупку бурей для куриныхъ порцій ассигновало, соображаясь съ расходомъ прошлаго года, вмѣсто 117 руб. 12 коп., 58 руб. 56 коп., остальные статьи утвердило, всего на пищу больныхъ суммы утверждено 1288 руб. 3½ коп.,

в) На медикаменты и аптечные припасы, вмѣсто назначенныхъ по смѣтѣ 300 руб. утвердило сумму въ 200 руб.

Результати аналізу документальних джерел можуть бути представлені у різних форматах, таких як ментальна карта, таблиця, історична довідка, постер, презентація тощо.

Важливе місце у процесі узагальнення та систематизації знань учнів відводиться проєктній діяльності, що створює умови для творчого саморозвитку та самореалізації учнів, а також формує всі необхідні життєві компетенції. Наприклад, можна запропонувати учням працювати у групах та на основі роздаткового матеріалу створити коментарі для сторінки в соціальній мережі “Instagram”.

1-а група – Причини реформи.

Текст

«...Причини реформ стали об'єктом гострих наукових суперечок. Деякі західні вчені переконані, що вирішальними у проведенні реформ були економічні чинники, ...стали ще очевиднішими недоліки кріпацької праці. Так, продуктивність праці російського кріпака 1860 року дорівнювала продуктивності праці англійського фермера 1750 року та центральноєвропейського селянина 1800 року. Словом, кріпацька праця за всієї своєї дешевизни була настільки малоякісною, що не виправдовувала себе економічно.

...Радянські історики наполягають на тому, що селянські заворушення створили «революційну ситуацію», яка перелякала царя і дворян, змусивши їх до поступок. Американський історик Альфред Рібер доводить, що до реформ спричинилося передусім прагнення модернізувати царську армію, в той час як англієць Бернард Пейрз мотивує це занепокоєністю Росії своїм відставанням від Заходу. Інші історики схильні підкреслювати роль у реформі ліберальної інтелігенції, яка... піддавала кріпацтво моральному осудові». (Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 225–226)

Завдання

1. А як би ви вирішили суперечки істориків?
2. Яка все ж таки, на ваш погляд, вирішальна причина проведення селянської реформи про відміну кріпацтва?

2-а група – Основні положення.

Карикатура українського сатиричного журналу «Шершень» (1906) на селянську реформу 1861 р.

2-а група
Прокоментуйте
каркатуру, що
відображає суть
проведення
селянської реформи

О. Суров. Селян наділяють землею.
Каркатура з журналу «Шершень».
1906 р.

3-я група – Наслідки реформи.

На етапі закріплення матеріалу учням можна запропонувати відсканувати QR-код і виконати тестові завдання.

Також доцільно застосувати метод мозкового штурму – техніки, що дозволяє залучити учнів до активної дискусії та співпраці в процесі вирішення конкретних проблем або завдань.

Під час застосування методу мозкового штурму у процесі розгляду проблемного питання *“Яке значення реформ 60–70-х рр. XIX ст.?”* можна використати таку схему:

1. Учитель ставить перед учнями запитання або проблему, пов’язану з темою.
2. Учні розділяються на групи, кожна група обирає свого голову.

3. Учні протягом певного часу (зазвичай 5-10 хвилин) висловлюють свої ідеї та пропозиції щодо відповіді на запитання або розв'язання проблеми.

4. Голова кожної групи збирає ідеї та пропозиції від учнів та представляє їх перед класом.

5. Відбувається загальна дискусія з приводу ідей та пропозицій, які були запропоновані учнями.

6. На основі дискусії формується спільна позиція класу щодо відповіді на запитання або розв'язання проблеми.

Орієнтовним варіантом розв'язання проблемного питання “*Яке значення реформ 60–70-х рр. XIX ст.?*” може бути такий:

1. *Реформи були першим кроком на шляху реформування Російської імперії.*
2. *Вони ознаменували перехід від феодалізму до капіталізму.*
3. *Реформи створили основу для переходу від феодально-станового устрою Російської імперії до буржуазно-представницького.*
4. *Вони прискорили розвиток капіталізму.*
5. *Піднесли роль закону і права.*
6. *Було закладено основи громадянського суспільства.*
7. *Вони законодавче закріпили громадянські права населення.*
8. *Виникли умови для економічного і політичного розвитку країни.*

З іншого боку, були проведені так звані контрреформи Олександра III: дрібна міська буржуазія відсторонена від участі в міському самоуправлінні; посилювались репресії та цензура; була фактично ліквідована автономія університетів. У 1887 році вийшов циркуляр про «кухарчиних дітей», який не давав змоги дітям з простолюду вступати до гімназій.

Позаурочна діяльність з історії України дає можливість організувати учнів за інтересами, сприяє розвитку індивідуальних здібностей, ініціативи та пізнавальної активності. Учителю надається відносна свобода у виборі

змісту, у той час як зміст уроків визначається навчальною програмою та державним освітнім стандартом. Таким чином, відкриваються більш широкі можливості для розвитку інтелектуальних та практичних навичок учнів завдяки використанню методів дослідницької роботи.

Основні форми організації позакласної роботи в школі: 1) гурток з історії або історико-краєзнавства; 2) товариство історії або історико-краєзнавче; екскурсія історичного або історико-краєзнавчого спрямування; 3) створення музею історії; 4) організація та проведення історичних чи історико-краєзнавчих конференцій, диспутів, ігор тощо.

Близькість та доступність місцевого матеріалу дають можливість вчителю залучити учнів до пошуку та дослідження історико-краєзнавчої інформації, вивчення прийомів збору та фіксації місцевих історичних, а в окремих випадках, археологічних або архівних даних. Сутність роботи гуртків історико-краєзнавчого спрямування може бути дуже різноманітною: вивчення історії минулого та сучасного життя рідного міста, області, цікавих об'єктів чи фактів.

На занятті гуртка «Історичне краєзнавство» можна організувати круглий стіл на тему «Земська реформа 1864 року та її наслідки для Глухівського повіту». Запрошення експертів з історії та політики може значно розширити знання учнів із цього питання. Для огляду різних аспектів земської реформи в Глухівському повіті учнів можуть бути розділені на кілька робочих груп. Дослідження, збір фактів та підготовка відповідей на запитання експертів будуть важливими етапами підготовки.

Під час круглого столу експерти можуть докладно розповісти про історичні події та соціально-політичні тенденції того періоду, а також вплив цих подій на розвиток Глухівського повіту. Учні будуть взаємодіяти з експертами, ставити запитання, висловлювати свої погляди на заявлену тему.

Підготовка до круглого столу та участь у заході сприятиме розвитку критичного мислення та аналітичних навичок учнів. Крім того, корисною буде екскурсія до місцевої ради для ознайомлення учнів із діяльністю

сучасних органів місцевого самоврядування, що сприятиме формуванню активної громадянської позиції та мотивації до участі у суспільному житті.

Отже, сформульовані методичні рекомендації, окреслені методи, прийоми, пізнавальні завдання сприятимуть кращому засвоєнню питання про земську реформу в Глухівському повіті в шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності учнів 9-го класу.

3.2. Аналіз уроку з історії України для 9-го класу на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років»

Проаналізуємо особливості змодельованого уроку з історії України для 9-го класу на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років» (додаток О).

Мета уроку передбачає формування низки ключових компетентностей учнів: *уміння вчитися*, що передбачає самоорганізацію учнів для ефективної навчальної діяльності та взаємодії; *загальнокультурної компетентність*, яка спрямована на дотримання норм мовленнєвої культури та вдосконалення вміння висловлюватися зв'язно; *соціальної*, що охоплює здатність проєктувати стратегії поведінки з урахуванням інтересів та потреб інших осіб; *інформаційної*, що спрямована на вдосконалення навичок використання тексту як джерела інформації.

Серед предметних компетентностей, що формуються на уроці такі: *емоційно-ціннісна* – ставить за мету допомагати учням зрозуміти справжні та фальшиві цінності в людському житті, спонукати до роздумів про вибір життєвої позиції та вчити проводити аналогії із сучасним життям; *хронологічна* – включає в себе уміння учнів орієнтуватися в історичному часі, розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретно-історичних умовах певного періоду; передбачає порівняння історичних подій та явищ, орієнтування в науковій періодизації історії; *аксіологічна* – передбачає

вміння учнів формулювати оцінки і версій історичного руху й розвитку: порівнювати та оцінювати факти та діяльності історичних осіб з позицій загальнолюдських та національних цінностей. Такі завдання реалізуються шляхом виконання навчально-пізнавальних та практично зорієнтованих завдань.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів після вивчення теми можуть бути сформульовані таким чином: учні зможуть пояснити причини реформ 1860-1870-х років, характеризувати їх основні положення, виділяти позитивні та негативні результати цих подій. Вони також будуть здатні на основі аналізу різноманітних джерел інформації описувати явища й наводити статистичні дані щодо соціальних та економічних зрушень в українських землях. Крім того, учні зможуть визначати основні тенденції модернізації українського суспільства у другій половині XIX століття та пояснювати значення термінів, таких як “реформа”, “тимчасовозобов’язані селяни”, “викупна операція”, “відрізок” тощо.

Тип уроку (*засвоєння нового матеріалу*) обумовлений дидактичною метою та має чітку структуру. Спочатку проводиться організація учнів та перевірка виконання домашнього завдання, далі відбувається повторення раніше вивченого матеріалу для активізації опорних знань. Після цього – мотивація навчальної діяльності та оголошення теми і мети уроку. Потім – вивчення нового матеріалу, його узагальнення та систематизація знань. Урок завершується підведенням підсумків та оголошенням домашнього завдання.

На початку уроку основний акцент робиться на організації учнів для подальшої інтенсивної роботи.

На етапі *етапі актуалізації опорних знань* пропонуємо провести бесіду та дидактичну гру “Маячок”, які сприятимуть активізації когнітивної діяльності учнів через повторення попереднього матеріалу та встановленню зв’язку між новою темою та раніше вивченими. Пропонуємо такі запитання та завдання для актуалізації знань учнів:

Учитель. Чи розмірковували ви про те, що є для людини найціннішим? А що могло бути найціннішим у першій половині ХІХ століття для більшості населення українських земель? (*Орієнтовні відповіді: здоров'я, життя та воля*).

Люди часто цінують те, чого їм бракує, або те, що вони втрачають. Ви відзначили волю. Що спонукало вас до такого вибору?

Що ви знаєте про ситуацію в соціально-економічному житті у другій половині ХІХ століття?

Дидактична гра «Маячок»

Учитель. Давайте розглянемо ключові аспекти економічного розвитку на території України у середині ХІХ століття. Я буду називати характеристики сільського господарства, а ви визначатимете, які з них сприяли прогресивному розвитку та вказували на наявність ринкових відносин, а які, навпаки, гальмували економічний прогрес.

(Сигналізуєте червоними картками ознаки занепаду, а зеленими зародження ринкових відносин)

- Переважало поміщицьке землеволодіння.
- Поглиблення соціального розшарування.
- Посилення експлуатації селян (зростання панщини).
- Використання нової техніки: сіялок, жаток, кінних молотарок.
- Низька врожайність.
- Сільськогосподарська спеціалізація районів.
- Розорення поміщицьких маєтків.
- Збільшення податків.

Які ознаки переважають?

Виконання таких завдань, на нашу думку, буде ефективним для активізації уваги учнів.

Мотивація та пояснення нового матеріалу вимагають значного часу, тому вчителю важливо налаштувати учнів на роботу. Рекомендується перед уроком записати тему, план уроку та перелік ключових термінів, таких як

модернізація, розшарування селянства, реформа, панщина, тимчасовозобов'язані селяни, відрізки, викупна угода, недоїмки.

На етапі мотивації навчальної діяльності доцільно використати поетичні рядки Т. Г. Шевченка, який сам був кріпаком. Після ознайомлення з ними вчитель може ставити учням питання: *Як Кобзар охарактеризував становище селянства?*

Як Кобзар охарактеризував становище селянства?

*Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, поваялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..
І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
.....
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Україні Дивитись, плакати - і мовчати.*

Наступним кроком вчителя може бути звернення до епіграфу уроку та подальшого пояснення учнями висловлювання Леонардо да Вінчі.

“Воля – головний дарунок природи.”

Учитель. Сьогодні на уроці ми розглянемо, як селянство Наддніпрянської України отримало очікувану свободу у 1861 році. Але спочатку з'ясуємо сутність поняття “реформа”.

Реформа (від лат. «перетворюю, поліпшую») – це політичне, економічне чи інше перетворення, яке здійснює влада для зміцнення чинного ладу.

Вчитель також ставить проблемне питання, яке учні мають розв'язати шляхом активної дослідницької діяльності протягом уроку:

Чи виправдала реформа 1861 року сподівання суспільства?

Учитель. Минуло 162 роки з моменту скасування кріпацтва. З цієї важливої події одне з відомих видань випустило спеціальний випуск газети. Сьогодні ви спробуєте створити макет газети, присвяченої цій історичній події. Перед вами назва нашої газети (*тема уроку*). Для ефективної роботи ви будете розділені на групи, кожна з яких працюватиме над власною рубрикою (*зазначеною в плані уроку*).

Інформацію для роботи кожна група будемо брати з підручника та роздаткового матеріалу. Вам дається 8 хвилин на виконання завдання, після чого ми перейдемо до обговорення.

Наступним етапом уроку є *ознайомлення з новим матеріалом*. Для пояснення нового матеріалу пропонуємо використовувати різні види роботи з підручником:

Опрацюйте матеріал підручника на сторінках 127-128 та охарактеризуйте:

- 1. Стан українських земель перед початком реформи 1861 року.*
- 2. Селянська реформа 1861 року.*
- 3. Наслідки реформи.*

Завдання цього типу передбачає залучення здобувачів освіти до самостійної роботи. Учні, організовані в групи, працюють із текстом підручника. Результатом діяльності учнів є фіксація в зошиті основних

положень селянської реформи та заповнення узагальнювальної таблиці «Реформи 60-70 років ХІХ століття».

Реформа	Зміст

Вчитель доповнює та виправляє відповіді учнів, формулює уточнюючі питання і акцентує увагу на ключових аспектах.

Також на даному етапі важливо ознайомити учнів із основними поняттями теми:

Недоїмки – борги селян перед державою.

Викупна угода – договір селян з поміщиком про відпрацювання.

Тимчасовозобов'язані селяни – селяни, після реформи з якими ще не уклали викупну угоду.

Відрізки – ділянки землі, які у селян забирали після аграрної реформи.

Після вивчення нового матеріалу рекомендується повернутися до проблемного запитання та запропонувати учням поділитися своїми роздумами.

На етапі закріплення нових знань і вмінь учнів пропонуємо провести історичну розминку. Учням пропонується таке завдання:

Чи ви погоджуєтесь із твердженням (так «+», ні -):

- 1. Маніфест був підписаний 19 лютого 1861 року Миколою ІІ? +*
- 2. Кріпосницька система була скасована. +*
- 3. Реформу 1861 року назвали Великою. +*
- 4. Малоземельність селян стала негативним наслідком. +*
- 5. Розвиток цукробурякового виробництва відбувався у Південній Україні. –*
- 6. Земельна проблема загострилася через демографічний ріст. +*

Важливим етапом є *рефлексія*, яка допомагає вчителю визначити рівень розуміння матеріалу учнями. Рефлексія не лише допомагає учням осмислити пройдений шлях, але й сприяє створенню логічного ланцюжка, систематизації отриманого досвіду та порівнянню власних успіхів із досягненнями інших учнів.

Пропонуємо організувати рефлексію, застосовуючи інтерактивний метод «Мікрофон»:

- Чи вирішили ми головні завдання уроку?
- Яким шляхом ми досягли мети?
- Які форми роботи використовували? Які, на ваш погляд, найефективніші?
- Кого можна назвати зірками уроку?
- Хто Вас сьогодні здивував?

На підсумковому етапі уроку учитель підбиває підсумки уроку, виставляє оцінки.

Домашнє завдання передбачає опрацювання параграфу § 20 у підручнику, підготовку усних відповідей на питання; написання порівняльної характеристики селянських реформ, проведених у Австрійській (1848) та Російській імперіях (1861), за планом: 1) мета; 2) форма проведення; 3) зміст; 4) наслідки та листа до російського царя від імені селянина, в якому висловлюється думка щодо результатів реформи.

Аналізуючи конспект уроку на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860 –1870-х років», важливо відзначити, що під час вивчення нового матеріалу та його закріплення, формування необхідних умінь і навичок в учнів використовували різноманітні методи, прийоми та форми роботи. Для стимулювання творчих здібностей учнів застосовано методи продуктивного навчання, активні форми навчання та кооперативну діяльність у парах. Урок має розвивальний характер та містить елементи проблемного навчання, сприяє розвитку розумових здібностей учнів як суб'єктів навчання, формуванню мотивації навчально-пізнавальної діяльності, пробуджує творчі нахили, виховує самостійність, активність і креативність учнів. Крім того, проаналізований урок сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості, яка здатна вирішувати майбутні професійні та життєві проблеми.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі крізь призму соціально-економічної та політичної ситуації в Україні охарактеризовано зовнішні та внутрішні чинники, що стали причинами та передумовами проведення реформаторської діяльності царизму в галузі місцевого управління; розкрито характер, сутність, основні напрямки і завдання земської реформи в Глухівському повіті; подано характеристику земським установам, проаналізовано їх компетенції; розроблено методичні рекомендації щодо вивчення сутності та наслідків земської реформи в Глухівському повіті у шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності школярів.

У першому розділі «Земська реформа 1864 року: історичний досвід проведення», відповідно до першого та другого завдань магістерської роботи, нами здійснено загальний огляд історіографії з теми дослідження, проаналізовано джерельну базу історії земської реформи в Глухівському повіті Чернігівської губернії другої половини XIX ст.

Підсумовуючи, зауважимо, що Земська реформа 1864 року стала важливим кроком у модернізації політичної та економічної систем Російської імперії. Вона передбачала створення виборних органів місцевого самоврядування. Земства, які виникли в результаті політичних реформ в Російській імперії, стали новою регіональною інституцією, яка мала завдання сприяти переходу до ринкових форм господарювання, створенню інфраструктури економіки ринкового типу, підвищенню ефективності аграрної галузі, а також опікуватися багатьма соціально-економічними проблемами – освітою, медициною, шляхами тощо.

Історія повітових органів земського самоврядування висвітлена у значному масиві наукової, науково-популярної та публіцистичної літератури. З урахуванням параметрів тривалого історіографічного процесу у нагромадженні наукових знань про багатогранну діяльність земств України з середини 1860-х до середини 1990-х років умовно можна виокремити 4

періоди: 1) 1860-і роки – 1917 р.; 2) 1918 р. – початок 1960-х років; 3) з початку 1960-х рр. – до початку 1990-х рр.; 4) з 1991 р. – по теперішній час. Кожному з періодів були притаманні специфічні риси, зумовлені низкою соціально-політичних чинників. Для історіографії дорадянського часу характерна наявність різних громадсько-політичних течій, а отже, багатоплановий підхід до оцінок земств, широкий плюралізм думок, орієнтація висновків авторів на практичні потреби як діяльності земств, так і країни в цілому.

Джерельну базу дослідження складає комплекс архівних та друкованих матеріалів. Цінним та інформаційно багатим є періодичне видання “Журнали Глуховского уездного земского собрания...” (1865 р., 1868 р., 1871 р., 1872 р., 1874 р., 1876 р., 1877 р., 1878 р., 1897 р.) (додаток П), матеріали якого дозволяють більш глибоко дослідити роль земської реформи 1864 року в розвитку суспільства другої половини ХІХ століття та її наслідки для Глухівського повіту.

Тож історіографія та джерельна база дослідження є достатньою та різнобічною для розкриття запропонованої теми кваліфікаційної роботи.

У другому розділі «Земська реформа у Глухівському повіті», відповідно до третього та четвертого завдань магістерської роботи, нами з’ясовано роль земської реформи в розвитку суспільства другої половини ХІХ століття; охарактеризовано земську реформу 1864 року та визначено її наслідки для Глухівського повіту.

Закон 1864 року не розглядав самоврядування як особливу організацію державного управління; це було лише відмовою держави від керівництва «неважливими» для неї господарськими справами на рівні повіту і губернії. Земства були не державними, а лише громадськими установами, тому їх не мали права наділяти владними функціями. Земства не могли виконувати свої розпорядження самостійно, а були зобов’язані звертатися за допомогою до урядових органів.

Визнання установ земського самоврядування громадсько-господарськими організаціями знайшло своє відображення в законодавстві в аспекті їх відносин з урядовими структурами та приватними особами. Земства існували поруч із адміністрацією, утворюючи одну загальну систему управління.

Функції земських установ обмежувалися місцевими господарськими та деякими культурними питаннями: вони наглядали за станом шляхів сполучення, займалися організацією медичного обслуговування населення, будівництвом і матеріальним забезпеченням шкіл, налагодженням поштового зв'язку тощо. Але повному розгортанню їхньої діяльності заважало те, що земства перебували під жорстким контролем урядових органів в особі губернаторів і місцевої поліції. Губернатор міг припинити будь-яку постанову земства з мотивів порушення законів або невідповідності її державним інтересам. Не маючи адміністративних прав і відповідного апарату, земські установи реалізовували свої рішення через державні органи, здебільшого через поліцію.

Протягом 1864–1865 рр. у Глухівському повіті були проведені всі необхідні заходи щодо впровадження земської реформи 1864 року. Були створені органи міського самоврядування – Земське повітове зібрання та повітова земська управа, які відіграли важливу роль у подальшому соціально-економічному та культурному розвитку регіону. Розвиток народної медицини, освіти, поліпшення добробуту населення, забезпечення його продуктами харчування, піклування про якісний стан шляхів сполучення стали ключовими у роботі Глухівського повітового земства.

У третьому розділі «Особливості вивчення теми в шкільному курсі історії України та позаурочній роботі», відповідно до п'ятого та шостого завдань магістерської роботи, нами розроблено методичні рекомендації щодо вивчення сутності та наслідків земської реформи в Глухівському повіті у шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності школярів; проаналізовано урок з історії України для 9-го класу на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років».

У процесі вивчення питання про земську реформу в Глухівському повіті у шкільному курсі історії України рекомендовано застосовувати різноманітні методи навчання на різних етапах уроку. При виборі методів навчання учитель повинен керуватися їх відповідністю поставленій меті уроку та можливістю вирішити освітні, розвивальні і виховні завдання; відповідати змісту навчального матеріалу та формам організації пізнавальної діяльності учнів.

На уроках історії рекомендується використовувати історичні документи. Підготовка вчителя до використання джерел передбачає їхній попередній відбір та педагогічну обробку. Чим більше дидактично адаптованим є документ, тим ефективніше він сприймається учнями. Робота з документом може передбачати його читання та переказ, створення плану, пояснювальне читання з попередньою і заключною бесідою, самостійний аналіз документа та відповіді на питання, порівняльне зіставлення двох документів, які доповнюють один одного та описують одну і ту ж подію, висловлення критичної оцінки документа.

Під час розгляду різних аспектів земської реформи в Глухівському повіті учням 9-го можна запропонувати ознайомитися з окремими фрагментами із періодичного земського видання “Журнали Глуховского уездного земского собрания 1874 г.” та визначити, про які пріоритетні напрямки діяльності Глухівського повітового земства йде мова, а також оцінити діяльність земства та визначити історичне значення документів такого типу.

У процесі позаурочної діяльності на занятті гуртка «Історичне краєзнавство» можна організувати круглий стіл на тему «Земська реформа 1864 року та її наслідки для Глухівського повіту». Підготовка до круглого столу та участь у заході сприятиме розвитку критичного мислення, аналітичних навичок учнів, формуванню активної громадянської позиції та мотивації до участі у суспільному житті.

Сформульовані методичні рекомендації, окреслені методи, прийоми, пізнавальні завдання сприятимуть кращому засвоєнню питання про земську

реформу в Глухівському повіті в шкільному курсі історії України та в позаурочній діяльності учнів 9-го класу.

Проаналізувавши конспект уроку на тему «Ліквідація кріпацтва та реформи 1860 –1870-х років», зауважимо, що під час вивчення нового матеріалу та його закріплення, формування необхідних умінь і навичок в учнів доцільно використовувати різноманітні методи, прийоми та форми роботи. Для стимулювання творчих здібностей учнів застосовано методи продуктивного навчання, активні форми навчання та кооперативну діяльність у парах. Урок має розвивальний характер та містить елементи проблемного навчання. Проаналізований урок сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості, яка здатна вирішувати майбутні професійні та життєві проблеми.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в компаративному аналізі досвіду земських установ, які діяли в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, та в розробці методичних рекомендацій щодо розгляду цього питання в шкільному курсі історії України та позаурочній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажаев В. Развитие вопроса о мелкой земской единице в земской бреде в настоящее время. *Мелкая земская единица*. Спб., 1903.
2. Бакуменко О. О. Земство Російської імперії. Історіографія проблеми (II половина XIX - початок XX століття): Автореферат історичних наук - спеціальність 07.00.01. Дніпропетровськ, 2000. 19 с.
3. Бакуменко О.О. Земська реформа 1864 р. в радянській історіографії. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38399153.pdf> (дата звернення: 14.05.2023).
4. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. Спб., 1882. 38 с.
5. Бойко А. В, Турченко Ф. Г. Історія рідного краю: підручник для 9 класу. середн. загальноосвіт. школи. Запоріжжя : Прем'єр, 2002. 128 с.
6. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских общественных учреждений. Спб., 1869-72.
7. Вертеловский А. Реформы императора Александра II. Харьков, 1880.
8. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет: в 4-х т. Спб., 1909-1911.
9. Веселовский Б.Б. К вопросу о классовых интересах в земстве. – Спб., 1905.
10. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 9 класу закладів загальн. середн. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2022. 257 с.
11. Волова Л., Чуприна А. Александровск – Запорожье: очерки истории города. Запорожье : Запорозька Січ, 1997. 188 с.
12. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7– 9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія.

10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ : НREC PRESS, 2022. 260 с.

13. Гісем О. В., Гісем О. О., Мартинюк О. О. Історія України для ЗЗСО з поглибл. вивч. історії : підручник для 9 класу. Харків : Ранок, 2022. 264 с.

14. Головачев А. А. Десять лет реформ 1861-1871. Спб., 1872.

15. Головин К. Ф. Наше местное управление и наше местное представительство. Спб., 1884.

16. Горохівська Я. Вивчення історії рідного краю у 7-9 класах загальноосвітніх шкіл. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 23. С. 69-72.

17. Гриценко А. Досвід створення мультимедійного підручника з історії. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 27. Том 2. С. 147-151. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/27_2020/part_2/27-2_2020.pdf

18. Гриценко А. П. Формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у процесі фахової підготовки: монографія. Суми: ФОП: Цьома С. П., 2021. 358 с. <http://46.201.250.252/handle/123456789/2076>

19. Гронский П. П. Теория самоуправления в русской науке. *Юбилейный земский сборник*. Спб., 1914.

20. Гурьев П. С. Брошюрки о земских вопросах. Спб., 1872. 231 с.

21. Давыдов М. Л. Записка о системе действий земских учреждений. б/м, б/г.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 1 зв.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. 776. оп. 1. спр. 1, арк. 26 – 28 зв.

24. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Львів, 1909. 68 с.

25. Евреинов Г. А. Заметки о местной реформе. Спб., 1888.

26. Журналы Глуховского уездного земского собрания (28 сентября 1868 года). Глухов Печатня А. Шумицкого, 1872.
27. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собраний (25 дня 1865 года). Глухов Печатня А. Шумицкого, 1872.
28. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собраний (25 дня 1871) года). Глухов Печатня А. Шумицкого, 1872.
29. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания. *Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года*. Чернигов, 1865. С. 29.
30. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания. *ЧГВ*. 1865. № 31. 1 августа. Прибавление. С. 172.
31. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. *ЧГВ*. 1865. № 39. 30 сентября. Второе прибавление. С. 217 – 220.
32. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. *ЧГВ*. 1865. № 40. 7 октября. Второе прибавление. С. 227.
33. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. *ЧГВ*. 1865. №42. 14 октября. Второе прибавление. С. 236.
34. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. *ЧГВ*. 1865. №42. 17 октября. Прибавление. С. 243.
35. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. *ЧГВ*. 1865. №42. 20 октября. Второе прибавление. С. 265.
36. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. *ЧГВ*. 1865. № 40. 3 октября. Прибавление. С.221 – 222.
37. Заньковецкий Л. Основы теорії гри в педагогіці. Київ, 1972.
38. Земские известия. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1900. № 12. С.14.
39. Земские съезды и земские собрания. *Образование*. 1906. № 1.
40. Ивановский В. Опыт исследования деятельности органов земского самоуправления в России. Казань, 1882.
41. Игумнов С.Н. Земство и его реформы. Харьков, 1917.

42. Іванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина ХІХ - початок ХХ століття) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук - спеціальність 12.00.01 - теорія історії держави і права; історія політичних і правових вчень. Харків, 2004.

43. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році. *Історія в рідній школі*. 2022. № 4–6. С. 2–33.

44. Карагодин А. И. История Запорожского края: 1770–1917: документы и материалы. Запорожье : ЗГУ, 2002. 458 с.

45. Катренко А. М. Револуційне народництво кінця 70-х - початку 80-х років на Україні. Дисертація кандидата історичних наук 571 Історія СРСР. К., 1969.

46. Ковальов О.А. Інформативна цінність земської статистики в дослідженні соціальної історії повсякденного села (на прикладі Олександрійського повітового земства) с. 246

47. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. № 14. С. 259–264.

48. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения в России. СПб., 1905.

49. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного управления. СПб., 1888.

50. Кузьменко Н., Михайлов Н. Запорожье и запорожцы. Запорожье : Тандем-У, 2005. 336 с.

51. Кузьмина В. Ігри в освіті: теорія та практика. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 2012. 312 с.

52. Лазаревский Н. Самоуправление. Мелкая земская единица. СПб., 1903.

53. Лешков В. Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. Москва, 1871. С. 45.

54. Лист МОН від 04.04.2022 № 1/3872-22 Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-metodichnirekomendaciyi-persha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij> (дата звернення : 25.06.2023)

55. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. СПб., 1864. С.150.

56. Лохвицкий А. В. Указ. соч. 27. Васильчиков А.И. Указ. соч. Т.1. С.52.

57. М.П. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. б/м, б/г.

58. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ століття) : автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук - спеціальність 07.0001 - Історія України. Донецьк, 1998.

59. Мартинова І. С. Використання фотографії при вивченні історії в школі. *Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін*. Вип. 8 : матеріали VIII Міжнар. науково-практ. конф., м. Харків. Харків, 2016. С. 215–218.

60. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук - спеціальність 7.00.01 - Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ, 2003.

61. Михайлов Б. Д. Мелитополь: природа, археологія, історія. Запорожжє : Дикое поле, 2002. 280 с.

62. Михайлюк В. Сучасні технології у викладанні історії в школі: теоретичні засади студентської педагогічної практики. *International Science Journal of Education & Linguistics*. Vol. 1, No. 3, 2022. P.120-130.

63. Могилянський М. Земство и местный суд. *Юбилейный земский сборник*. СПб., 1914.

64. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. 1864-1875. СПб., 1877.
65. Мороз П. В., Мороз І. В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
66. Мороз П. В., Мороз І. В. Інформаційний та методичний потенціал фотографії як історичного джерела (на прикладі підручника «Досліджуємо історію і суспільство»). *Проблеми сучасного підручника*. 2022. № 29. С. 137–153.
67. Мороз П. В., Мороз І. В., Власов В. С. Історія України в джерелах : практикум. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2021. 564 с.
68. Мороз П. В., Мороз І. В., Моцак С. І. Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Пед. думка, 2022. 171 с.
69. Обметко О. М., Рябцев В. П. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина ХІХ - початок ХХ століття). Історіографія проблеми. *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка*. Серія Історія. Випуск 41. Київ, 1999. С. 63-65.
70. Обметко О. М. Становлення земств в Україні та їх прагнення до об'єднання (1864 - 1894 рр.). *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка*. Серія Історія. Випуск 53. Київ, 2001. С. 38-44.
71. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. СПб., 1913. С. 85.
72. Пазухин А. Д. Современное состояние России и сословный вопрос. СПб., 1886.
73. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / под редакцией проф. А.А. Кизеветтера. Прага, 1934. С. 9.
74. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала ХХ в. Москва, 1967. 264 с.

75. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1869. Ч.1. С. 7 – 72.
76. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
77. Постановления Конотопского уездного земского собрания. *Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года*. Чернигов, 1865. С.65 – 66.
78. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. СПб., 1886
79. Приложение к ст.1. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях. Приложения к Положению о земских учреждениях. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1869. Ч.1. С. 72 – 106.
80. Пятіна Д., Мелекєсцев К. Фотографія як засіб збереження історичної пам'яті. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. Т. 1 № 13. С. 57–62.
81. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2012. № 17. С. 29–39.
82. Рахно О. Земська реформа 1864 р. і утворення органів земського самоврядування в Чернігівській губернії. *Сіверянський літопис*. с. 101.
83. Рахно О. Д. Голова чернігівської губернської земської управи Ф.М. Уманець. *Сумська старовина*, 2010. № 30. С. 193 - 199.
84. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ - початку ХХ століття: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних спеціальність 07.00.01 - Історія України, Запоріжжя, 2002.
85. Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Київ : Генеза, 2017. 272 с.

86. Сарухіна Л. П. Документальні матеріали українських істориків у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 185.

87. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. Ч. II. СПб., 1892. 440 с.

88. Семенов Н. П. Наши реформы. М., 1885.

89. Сергієнко В. П., Гриценко А. П. Особливості класифікації мультимедійних засобів навчання у процесі вивчення історії. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Сер. : Педагогічні науки. 2020. Вип. 1 (42). С. 183-191. URL: <https://doi.org/10.31376/2410-0897-2020-1-42-183-191>

90. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. СПб., 1913. С. 79.

91. Терно С. О. Методичний апарат підручника: яким вимогам він повинен відповідати? *Історія в школах України*. 2004. № 7. С. 17–20.

92. Ткаченко А. А. Роль Земской реформы 1864 года в формировании сельского самоуправления в Украине во второй половине XIX в. Москва, 1977. 248 с.

93. Ткаченко О.О. Роль земської реформи 1864 р. в формуванні селянського самоврядування на Україні в другій половині XIX - на початку XX ст. *Юридичний вісник*. 2010. №3. С.99-102.

94. Фонд 117/2 , отдел А, шкаф II, полка 4, № 66

95. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917). Історіографія: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних спеціальностей 07.00.01 - Історія України, Київ , 2005.

96. Шевченко Л. І. Ігрові технології в навчальному процесі : монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2012. 324 с.

97. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії : навч.-методич. посіб. Харків : Вид. ХНАДУ імені Г. С. Сковороди, 2017. 324 с.

98. Hrytsenko A. Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020, Volume 12, Issue 1 Sup. 1, pages: 330-346. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/238>

99. Hrytsenko A. P. Peculiarities of using information and reference multimedia publications in the process of future history teachers training. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. Випуск 3 (98) / Житомирський держ. ун-т імені І. Франка. Житомир, 2019. С. 90-98. DOI: [https://doi.org/10.35433/pedagogy.3\(98\).2019.90-98](https://doi.org/10.35433/pedagogy.3(98).2019.90-98)

ДОДАТКИ

Додаток А

Відомість про кількість гласних, губернського і повітових земських зібрань

землевлас-
ників

Додаток Б

*Соціальний склад гласних повітових земств Чернігівської губернії,
обраних на триріччя з 1865 р.*

№ №	назва повітів	дворян	купців, почесних громадян	свяще ників	міщан	козаків		селян	----	разом
										30
		20								
										34
										30
										33
	Глинський									34
										40
										36
		25								60
		23								
										53
	Суразький									44
	Разом губернії	247	89	21		117		74		557
	%	44,34	15,98	---	1,26	21,01		13,28	0,36	100

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф.776, оп.1, спр.1, арк. 1-88.

Будинок Глухівського повітового земства (сучасне фото)

Чоловічий корпус земської лікарні (світлина жовтня 2013 року)

Жіночий корпус земської лікарні (світлина жовтня 2013 року)

Інфекційне відділення земської лікарні (світлина жовтня 2013 року)

Інфекційне відділення земської лікарні (світлина квітня 2013 року)

Глухівський учительський інститут

Глухівська чоловіча гімназія (сучасне фото)

Пансіон Глухівської чоловічої гімназії (сучасне фото)

Будинок жіночої гімназії. Фото кінця XIX ст.

Глухівська жіноча гімназія (сучасне фото)

Конспект уроку

9 клас. Історія України.

Тема. Ліквідація кріпацтва та реформи 1860–1870-х років

Мета: формувати ключові компетентності:

- *уміння вчитися* – самоорганізуватися до навчальної діяльності у взаємодії;
- *загальнокультурні* – дотримуватися норм мовленнєвої культури, удосконалювати вміння зв'язно висловлюватися;
- *соціальну* – проектувати стратегії своєї поведінки з урахуванням інтересів та потреб інших;
- *інформаційну* – удосконалювати вміння використовувати текст як джерело інформації.

Формувати предметні компетентності й компетенції шляхом виконання навчально-пізнавальних та практично зорієнтованих завдань відповідно до таких змістових ліній:

- **Емоційно-ціннісної** – допомогти учням зрозуміти справжні та фальшиві цінності в людському житті, спонукати до роздумів про вибір життєвої позиції, учити проводити аналогії із сучасним життям.
- **Хронологічна** передбачає вміння учнів орієнтуватися в історичному часі: розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретно-історичних умовах певного часу; співвідносити історичні події, явища з періодами, орієнтуватися в науковій періодизації історії;
- **Аксіологічна** передбачає вміння учнів формулювати оцінки і версії історичного руху й розвитку: порівнювати й оцінювати факти та діяльність історичних осіб з позиції загальнолюдських та національних цінностей, визначати власну позицію щодо суперечливих питань історії; виявляти інтереси, потреби, протиріччя в позиціях соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції і напрями історичного розвитку.

Основні терміни і поняття: модернізація, розшарування селянства, реформа, панщина, тимчасовозобов'язані селяни, відрізки, викупна угода, недоїмки.

Обладнання: презентація до теми, картки для роботи в групі.

Використані методи і прийоми: робота з історичним документом, «мікрофон», «мозковий штурм», робота в групах, розповідь учителя, бесіда.

Тип уроку: засвоєння нового матеріалу

Хід уроку

Воля – головний дарунок природи.

Леонардо да Вінчі

Воля народу – це воля Божа

Митрополит Іларіон

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань.

Учитель. Чи задумувались ви, що для людини є найціннішим?

А що могло бути ціннішим понад усе для більшості населення українських земель у XIX ст. (*Орієнтовні відповіді: здоров'я, життя та воля*). Люди зазвичай цінують те, чого не мають, чи те, що втрачають. Ви сказали воля. Чому?

Що ви знаєте про ситуацію, яка панувала у соціально-економічному житті у другій пол. XIX ст.?

Дидактична гра «Маячок»

Зараз ми пригадаємо основні риси, які були характерні для господарського розвитку на українських землях середини XIX ст. Я вам називатиму риси розвитку сільського господарства, а ви вказуватимете, які з них були прогресивними, свідчили про розвиток ринкових відносин, а які гальмували економічний розвиток. (*Сигналізуєте червоними картками ознаки занепаду, а зеленими зародження ринкових відносин*)

- Переважало поміщицьке землеволодіння.
- Поглиблення соціального розшарування.

- Посилення експлуатації селян (зростання панщини).
- Використання нової техніки: сіялок, жаток, кінних молотарок.
- Низька врожайність.
- Сільськогосподарська спеціалізація районів.
- Розорення поміщицьких маєтків.
- Збільшення податків.

Які ознаки переважають ?

III. Мотивація навчання. Повідомлення теми і мети уроку.

Давайте звернемося з вами до слів відомого Кобзаря, який і сам з дитячих років був кріпаком, як він характеризує становище селянства.

Аж страх погано
 У тім хорошому селі.
 Чорніше чорної землі
 Блукають люди, повсихали
 Сади зелені, погнили
 Біленькі хати, повалялись,
 Стави бур'яном поросли.
 Село неначе погоріло,
 Неначе люде подуріли,
 Німі на панщину ідуть
 І діточок своїх ведуть!..
 І не в однім отім селі,
 А скрізь на славній Україні
 Людей у ярма запрягли
 Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
 У ярмах лицарські сини,
 А препоганії пани
 Жидам, братам своїм хорошим,
 Остатні продають штани...
 .....

Погано дуже, страх погано!

В оцій пустині пропадуть.

А ще поганше на Україні

Дивитись, плакати – і мовчати!

Ось як про волю висловлювався Леонардо да Вінчі Воля – головний дарунок природи.

Митрополит Іларіон вважав, що Воля народу – воля Божя.

Учитель. Сьогодні ми поведемо мову про те, як селянство Наддніпрянської України отримувало довгоочікувану свободу.

Що означає поняття реформа, яке сьогодні у нас є базовим.

Реформа (від лат. – перетворюю, поліпшую) – політичне, економічне чи інше перетворення, що здійснює влада заради зміцнення чинного ладу.

Проблемне питання.

Чи виправдала реформа 1861 року сподівання суспільства?

Учитель. У лютому наступного року виповниться 157 років з часу скасування кріпацтва. З цієї нагоди одне з відомих видань має видрукувати спецвипуск газети. Сьогодні ви спробуєте себе у ролі редколегії та під моїм керівництвом створимо макет газети з нагоди цієї події. Назва нашої газети перед вами (*тема уроку*). Для роботи ви об'єдналися в групи. Кожна група буде працювати над своєю рубрикою (*план уроку*). Інформацію будемо брати з підручника та роздавального матеріалу для кожної групи. На роботу вам дається 8 хвилин, потім розпочнем обговорення.

IV. Вивчення нового матеріалу.

За допомогою підручника охарактеризуйте

1. Українські землі напередодні реформи 1861 р.

Доповнення і корекція вчителя відповідей учнів

Напередодні реформи:

- 1) низька продуктивність праці селян;
- 2) зубожіння поміщиків;
- 3) зменшення кількості селян-кріпаків;

- 4) відставання Росії у військовій справі від європейських держав;
- 5) наростання опору з боку прогресивних кіл суспільства проти кріпосництва;
- 6) засудження європейськими країнами станового устрою Російської імперії.

Незадоволені становищем усі верстви населення (селяни, поміщики, міщани, студенти).

Учитель звертає увагу учнів на висловлювання царя з подальшим коментуванням та поясненням цитати.

Олександр II: «Я дізнався, панове, що між вами поширились чутки про намір мій скасувати кріпосне право. Щоб запобігти усяким необґрунтованим чуткам в такому важливому питанні, я вважаю за необхідне оголосити вам, що я не маю наміру зробити це тепер. Але, звичайно ви й самі знаєте, що існуючий порядок володіння душами не може лишатися незмінним, краще скасувати кріпацтво зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквідуватися знизу. Передайте слова мої дворянству для обмірковування».

Сенсація першої рубрики Росія програла, а селяни виграли: Кримська війна поклала початок звільненню кріпаків.

2. Селянська реформа 1861 р.

а) Історичний портрет Олександра II

Учитель. Отже, реформа підготована і настав момент, коли селяни отримують довгоочікуване звільнення. 19 лютого 1861 року було підписано Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності та оголошено Маніфест про скасування кріпацтва.

У церквах священники виголошували Маніфест, таким чином ознайомлювали селян із умовами документу.

Суть селянської реформи

Нові протиріччя – між селянами і капіталістами, що в майбутньому повинно було привести до революційному вибуху.

19 лютого 1861 р. Маніфестом Олександра II було скасовано кріпосне право. Звільнення селян було відповіддю на історичний виклик капіталістичної Західної Європи, яка до цього часу значно обігнала Росію. За Положенням 19 лютого 1861 р. приватновласницькі селяни стали особисто вільними. Вони отримали право розпоряджатися своїм майном, займатися торгівлею, підприємництвом, переходити в інші стани.

Положення 19 лютого зобов'язували поміщиків дати землю селянам. Селяни наділялися землею за регіональними нормами, не безкоштовно, а за повинності і викуп. Розмір викупу визначався не ринковою вартістю землі, а сумою капіталізованого оброку (6%). Держава, яка виступила посередником між поміщиком і селянином, сплачувала поміщикам у вигляді так званої викупної позики (80% вартості відданого селянинові землі), яку потім селянин повинен був погашати у розстрочку з виплатою названих відсотків. Протягом 44 років селяни змушені були віддати державі близько 1.5 млрд. руб. замість 500 млн. руб. Селяни не мали грошей, щоб внести відразу помещику викуп за отриману землю. Держава відразу ж зобов'язалося виплатити поміщикам викупну суму грошима або шестипроцентними облігаціями. Прагнучи віддати землю в межах установленної Положеннями 19 лютого норми, поміщики відрізали від колишнього селянського наділа 1/5 землі. Відібрані у селян ділянки землі стали називатися відрізками, які могли бути тим же селянам здані в оренду.

Селяни одержали землю в особисту власність. Це означало, що традиційний уклад життя села залишався в недоторканності. У цьому була зацікавлена держава, поміщики, бо збереглася податкова порука, громада відповідає за збір податків.

Від кріпосного права, крім приватновласницьких селян, були звільнені й інші категорії селянства. Питомі селяни, отримали особисту свободу ще у 1858 р., були переведені на викуп зі збереженням існуючих земельних наділів (в середньому 4,8 десятин). За державними селянами указами від 18 листопада і 24 листопада 1866 р. закріплювали існуючі наділи, і вони

отримували безстрокове право добровільного викупу. Дворові селяни отримали особисту свободу, але залишалися ще у феодалній залежності від своїх господарів протягом двох років з дня оприлюднення Положень 19 лютого 1861 р. Кріпосні робітники вотчинних підприємств залишалися залежними від власників до переходу на викуп. Дворові селяни і робітники вотчинних підприємств закріпили за собою лише ті землі, що мали до скасування кріпосного права. Однак переважна більшість селян і дворових кріпосних робітників земельним наділом не володіли.

Слідом за центральними губерніями кріпосне право було скасовано в Білорусії, Україні, Північному Кавказі, Закавказзі. Всього було звільнено від кріпосної залежності 22 млн. селян. З них 4 млн. були відпущені на волю без землі. Обезземелення селян полегшало створення ринку робочої сили в країні.

Проведення реформи вимагало великих фінансових витрат. До того ж збільшилися державні капіталовкладення в економіку країни. У 1860 р. був відкритий Державний банк Росії, який один міг випускати паперові гроші, займатися емісією. Основним джерелом державних коштів була подушна з селян без урахування розміру їх доходів. У 1863 р. подушна з міщан було замінено податком з нерухомого майна.

Реформа 1861 р. стала важливим рубежем в історії країни, вона розчистила шлях для інтенсивного розвитку капіталізму, створивши ринок робочої сили. Разом з тим, реформа носила половинчатий характер. Селянське малоземелля (в середньому приватновласницькі селяни отримали 3,3 десятини землі на душу при необхідних 67 десятинах) послужило чинником загострення протиріч між селянами і поміщиками.

З метою зміцнення державних фінансів у 1862 р. за проектом В.А. Татаринова (1816-1871) була проведена бюджетна реформа, яка регламентувала складання кошторисів державних коштів. В Росії вперше почали публікувати державний бюджет.

Учні записують положення реформи у зошит

Суть селянської реформи
----

1. Селяни отримали:
  - 1) особисті права (поміщик не мав права їх купувати, дарувати, обмінювати, селяни могли брати шлюб без дозволу поміщика, йти на службу, вступати до навчальних закладів, переходити до інших станів);
  - 2) майнові права (укладати договори, займатися промислами чи торгівлею, володіти власністю);
  - 3) право на власну землю. Розмір наділу визначався відповідно до закону і за згодою поміщика.
2. Понаднормова земля вилучалась у селянина на користь поміщика як «відрізок».
3. Селянин укладав «викупну угоду» і мав сплатити за землю 20 % вартості одразу, а 80 % з відсотками протягом 49 років, взявши позику у держави (ціна на землю – в 4 рази перевищувала ринкову).
4. До укладання «викупної угоди» селяни вважалися тимчасовозобов'язаними.

Робота з поняттями

Тимчасовозобов'язані селяни – селяни після реформи, з якими ще не уклали викупну угоду.

Викупна угода – договір селян з поміщиком про скасування кріпацтва.

Відрізки – ділянки землі, які у селян забирали після аграрної реформи.

Недоїмки – борги селян перед державою.

За потреби доповнення вчителя згідно наведеного нижче матеріалу.

Селянські наділи.

1) Поміщик давав селянину так мало землі, щоб економічно змусити його звернутися по допомогу і потрапити в нову економічну залежність від нього.

2) Мала місце система відрізків, коли для кожного регіону встановлювалась «вища» і «нижча» норма наділу: в чорноземних районах селяни отримували 3-5 десятин землі на душу; в нечорноземних районах – 4-7 десятин.

Якщо в селянина до 1861 р. було менше «нижчої» норми наділу – поміщик повинен був за законом дорізати йому землю (на практиці подібного майже не було), а якщо більше «вищої» норми наділу, надлишок названий відрізком – поміщиком відрізувся.

Як наслідок, до 1861 р. середній селянський наділ дорівнював 4,4 десятини на рев'язьку душу, після реформи – 3,4 десятин.

Викупна операція.

3) Фактично відбувався обман селянина під час викупу ним землі, бо селянин під час викупу землі одразу платив поміщику лише 20% суми, решту – 80% поміщику виплачувала держава, а селянин зобов'язаний був повернути гроші за ці 80% державі протягом 49 років, плюс, іще 6% додаткового боргу щорічно. У підсумку, селяни виплатили за землю суму в три рази більшу, ніж вона коштувала. Планувалося у п'ять разів, лише революція 1905–1907 рр. змусила царизм частково скасувати виплатні платежі. Таким чином, селяни заплатили не тільки за землю, а ще й за своє звільнення.

Отже, більшість селян отримали менші наділи, ніж мали до реформи через великі відрізки. У результаті значно зросла кількість малоземельних селян, які мали до 3 десятин землі. На Лівобережній Україні таких селян стало 43%, на Півдні – 26%

Державні селяни

Зберегли всі землі, що знаходились в них до 1861 р. Розмір викупу перевищував в них не в п'ять разів, а лише на 45%. До 1886 р. вони викупили свої наділи. Пільги державним селянам пояснюються тим, що держава була зацікавлена в якнайшвидшому переведенню країни на економічні рейки і тим, що на державних землях не було поміщиків, які не бажали віддавати свою землю селянам.

Безземельні селяни

Колишні двірські, селяни дрібнопомісних поміщиків, повинні були два роки відробити на поміщика – тимчасовозобов'язані, після чого одержували

волю без землі поповнюючи ряди промислових та сільськогосподарських працівників.

Підсумок

Та минав час і селяни побачили, що вони втратили майже 1/3 землі, яка ще належала їх дідам та прадідам, а ще й за убогий клаптик наділу треба було сплачувати величезний борг.

Ніби виконуючи букву закону можновладці обертали його на свою користь «Закон, як дишло, – казали селяни, – куди повернув – туди і вийшло».

3. Наслідки реформи

- 1) зміна форми землеволодіння – земля стала в центрі купівлі-продажу;
- 2) скорочення поміщицького землеволодіння і зростання кількості господарств з ринковою орієнтацією;
- 3) інтенсивний розвиток галузей харчової і переробної промисловості;
- 4) активніше відбувалося технічне переоснащення сільського господарства;
- 5) широко запроваджувались нові агротехнічні заходи (сівозміни з посівами кормових культур, штучні добрива, перехід до багатопільної системи землеробства);
- 6) поглиблювалася сільськогосподарська спеціалізація районів;
- 7) селяни залишалися обтяжені непомірними викупними платежами, подушною податтю, поземельним податком;
- 8) зберігалися натуральні повинності (дорожня, візницька).

Учитель доповнює відповіді учнів. Маючи підтримку держави та користуючись відсутністю земельного розмежування до реформи, поміщики Російської імперії не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали у селян чимало їхньої: від 14% у Херсонській губернії до 37% у Катеринославській. Тому після реформи 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділ до однієї десятини і 1600 тис. – від однієї до трьох десятин. Загалом у пореформений період майже 94% селянських господарств

володіли наділами до 5 десятин, що не давало змоги ефективно вести господарство.

Сенсація наступної рубрики: Селяни заплатили за землю та за свою волю
Як ви розумієте цей вислів?

4. Зміни в сільському господарстві. Капіталізація господарства.

У ході повідомлення учні повинні з'ясувати, які галузі були лідерами в розвитку ринкових відносин після 1861 року і як це вплинуло на сучасність.

Капіталізація – процес перетворення певної галузі господарювання на прибуткову шляхом активного вкладення капіталу для отримання прибутку.

Після реформи селяни ставали власниками своєї землі. Земля перетворилась на предмет купівлі-продажу. Це привело до того, що поміщики, які не здатні були господарювати, продавали свої землі, а вправні селяни та купці її купували.

У ході цих змін сільське господарство та промисловість перейшли на ринкову економіку (американський та пруський тип господарювання). Так була закладена основа для капіталізації села. Капіталістичні господарства використовували новітні знаряддя праці та машини, особливо на Півдні та Правобережжі.

Це сприяло зростанню продуктивності сільського господарства. На к. XIX ст. 90% експорту пшениці з Росії становила саме українська пшениця («житниця Європи»). Все ширше вирощувались технічні культури (Правобережжя – цукровий буряк, Полтавщина і Чернігівщина – тютюн, Південь – льон, згодом соняшник).

Були і фактори, які стримували розвиток аграрного сектору. Демографічний бум спричинив аграрне перенаселення, що поведе за собою еміграцію. Відбувалось розшарування селян та зростала кількість малоземельних селян.

Сенсація наступної рубрики: «Дожились до того, що хоч серед хати ори». Як ви розумієте цей вислів?

На с. 172 у рубриці «Працюємо над народними приказками» знайдіть приказку, яка найбільш чітко характеризує наслідки цієї реформи.

Отже, ми з'ясувала суть реформи та її наслідки. Тож давайте з'ясуємо суть проблемного питання.

4. Реформи 60-70 років (розповідь учня)

По ходу виступу складається узагальнювальна таблиця.

Реформи 60–70-х років XIX ст.	
Реформа	Зміст
Судова реформа	Суд став позастановим, гласним і незалежним (судді призначалися урядом). Запроваджено суд присяжних засідателів. Обвинувачений мав право на захист – адвоката
Земська реформа	Створювалися виборні органи влади – земства (в губерніях і повітах), які склалися з представників усіх станів. Земства займалися господарськими та культурними питаннями.
Військова реформа	Запроваджувалася загальна військова повинність для чоловіків після досягнення 21 р. Скорочувався строк військової служби (піхота – 6 років, флот – 7 років). Переозброєння армії, створення системи підготовки офіцерів.
Реформа міського самоврядування	У містах створювалися виборні органи влади – міські думи, які вирішували питання благоустрою міст, освіти, охорони здоров'я.
Шкільна реформа	Збільшилася кількість початкових, середніх і вищих навчальних закладів. Відкривалися земські школи.

	Відкривалися навчальні заклади для жінок.
Цензурна реформа	Цензурні установи підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Всі видання, призначені для масового читача, підлягали попередній цензурі.
Фінансова реформа	Створено Державний банк. Сформована податкова система.

Метод «мозковий штурм»: обговорення проблемного питання.

Проблемне питання.

Чи виправдала реформа 1861 року сподівання суспільства?

V. Закріплення нових знань і вмінь учнів.

Історична розминка

Чи погоджуєтесь ви з твердженням (так «+», ні “-”)

1. Маніфест був підписаний 19 лютого 1861 р. Миколою II. -
2. Кріпосницька система скасовувалася. +
3. Реформу 1861 р. назвали Великою. +
4. Негативним наслідком стало малоземелля селян. +
5. Цукробурякове виробництво розвивалось у Південній Україні. –
6. Демографічний ріст загострив земельну проблему. +
7. Вкажіть ім'я російського монарха, за часів правління якого було

скасовано кріпосне право:

- А Петро I;
- Б Олександр II;
- В Микола I;
- Г Олександр I.

VI. Рефлексія

«Учнівський репортаж»

Українські землі пережили не одну аграрну реформу. Як видумаєте, чи сьогодні сільське господарство України потребує реформування? Якби ви були міністром сільського господарства, що б ви змінили негайно?

«Мікрофон»

- Чи вирішили ми головні завдання уроку? (очікувані результати)
- Яким шляхом ми досягли мети?
- Які форми роботи використовували? Які, на ваш погляд, найефективніші?
- Кого можна назвати зірками уроку?
- Хто Вас сьогодні здивував?

VII. Підсумки уроку

Повернення до епіграфа, обговорення його ще раз. Учитель підводить реальні й очікувані результати, аналізує, чому саме так, а не інакше, робить висновки.

Виставлення оцінок та аргументація.

VIII. Домашнє завдання.

1. Опрацювати § 20
2. Порівняти селянські реформи в Австрійській імперії (1848) та в Російській імперії (1861) за планом:
  - 2) мета;
  - 3) форма проведення;
  - 4) зміст;
  - 5) наслідки.
3. Написати листа до російського царя від імені селянина після проведення реформи.

111

ЖУРНАЛЫ

ГЛУХОВСКАГО

УЪЗДНАГО ЗЕМСКАГО СОБРАНІЯ

ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ

1871 г.

ГЛУХОВЪ

Печатня А. Шумицкаго
1872 г.

отдѣльн. ст.
шкафы 2.
полки 4.
№ 66.

2
5.
10
ДОБАЩЕНО

М. В. Д.

Государственный
архив Ленинград
БИБЛИОТЕКА СССР
им. В. И. ЛЕНИНА

117
2

ЖУРНАЛЫ

74740-49

Глуховскаго Уѣзднаго Земскаго Собранія.

28 Сентября 1868 года.

По прибытіи гг. Гласныхъ новаго созыва, Предсѣдатель Собранія, Уѣздный Предводитель Дворянства Н. В. Неплюевъ, заявилъ два отзыва Г. Черниговскаго Губернатора, отъ 24 Августа и 12 Сентября за № 637 и 693, на имя Уѣздной Земской Управы адресованные. Первымъ изъ этихъ отзывовъ разрѣшается открытіе 28 Сентября очередныхъ засѣданій Уѣзднаго Земскаго Собранія, вторымъ— Его Святельство, князь Сергій Павловичъ извѣщаетъ, что Г. Министръ Внутреннихъ Дѣлъ не встрѣтилъ препятствія къ продолженію очередныхъ засѣданій въ Октябрѣ мѣсяцѣ.

За тѣмъ, на основаніи 81 ст. Положенія о земскихъ учрежденіяхъ, Собраніе объявлено открытымъ.

Потомъ прочитанъ именной списокъ Гласныхъ, избранныхъ выбортельными съѣздами на второе трехлѣтіе и предъявлено отношеніе Управленія Государственными Имуществами, отъ 13 Сентября за № 7897, съ извѣщеніемъ, что для участія въ засѣданіяхъ Собранія отъ вѣдомства Государственныхъ Имуществъ назначенъ Управленіемъ Мѣсячій Глуховскаго вѣдѣнчества.

2007058561

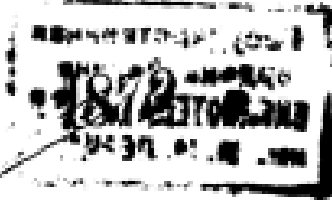
J 177
2

ЖУРНАЛЫ

ГЛУХОВСКАГО

УЪЗДНАГО ЗЕМСКАГО СОБРАНІЯ

ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ

БИБЛИОТЕКА
ПОДАШЕНО

М. В. Д.

77
17
3

ЖУРНАЛЫ
ГЛУХОВСКАГО
УЪЗДНАГО ЗЕМСКАГО СОБРАНІЯ
ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ

1874 г.

ГОРЬКАЯ

ГЛУХОВЪ
1876.

5 177
3 5

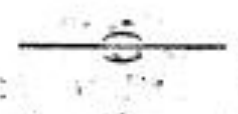
ЖУРНАЛЫ
ГЛУХОВСКАГО
УЪЗДНАГО ЗЕМСКАГО СОБРАНІЯ
ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ

1875 г.

БИБЛИОТЕКА
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ
ПОГАСЕНО

7 17
7 2

ЖУРНАЛЫ
ГЛУХОВСКАГО
УЪЗДНАГО ЗЕМСКАГО СОБРАНІЯ
ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ
1876 года.

ПОТ ШЕНО

М. В. К.

ГЛУХОВЪ
Печатня А. Шумицкаго.
1877.

17
2

ЖУРНАЛЫ
ГЛУХОВСКАГО
УЪЗНАГО ЗЕМСКАГО СЪБРАНІЯ
ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ
1878 г.

ИЗДАНО ПЕЧАТЪЮ
УЪЗНАГО СЪБРАНІЯ
ВЪ Г. ГЛУХОВѢ.

ГЛУХОВЪ.
Съ разрѣшенія Правительства.
Печата А. Шумкина
1879.

J $\frac{177}{2}$

ЖУРНАЛЫ
ГЛУХОВСКАГО
УЪЗДНАГО ЗЕМСКАГО СОБРАНІЯ
ОЧЕРЕДНЫХЪ ЗАСЪДАНІЙ
1879 г.

ГЛУХОВЪ
1880.
Печатня А. Шумкина.